Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың ниитилел-политиктиг солуну

ШЫН

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 3 (15441) ◆ 1995 чылдың январь 6, пятница ◆ Ат салган шагы 22.30 ⇕ Садар өртээ 300 рубль.

Кыштаглаашкын чоруп тур

ТӨП КОЖУУННАРНЫҢ ДУЗАЗЫ

Эрткен чылдың декабрьда өл хар чагганы-биле республиканың барыын зоназының кожууннары нарын байдалда таварышкан. Көдээде биче болгаш ортумак бүдүрүлгелерге, кооперативтерге, колхозтарга, совхозтарга, арат ажылагыйларынга, сүт-бараан фермаларынга, шээр мал кадарган хойжуларга ол чорук эң берге болуп турар.

Барыын зона дээрге Бай-Тайга, Барыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик болгаш Сүт-Хөл кожууннары-дыр. Дуза чедиреринің организастыг хемчеглерин Тыва Республиканың Көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем намызы ап турар. Таңдының, Улуг-Хемниң көдээ ишчилеринге мал чеми-биле дузалай берген. Кывар-чаар материалдарны чогумчалыг кылдыр шинтпирлептер болза, Бии-Хем, Каа-Хем кожууннары мал чеми-биле дузалап болур.

Боттары ышкаш көдээ ажыл-агыйның шугумунда ажылдап турарларга «Межегей» болгаш «Россия» туствунда бир муң тонна бөдүүн мал чемнерин, суланы берген. Улуг-Хем кожуунда «Ийи-Тал», «Чааты», Түлүш Кечил-оол аттыг ажыл-агыйлар кайызы-даа чүс тонна сигенни берген.

Мал чемнерин сөөртүп чедирер талазы-биле эң организастыг чорукту Чөөн-Хемчик кожууннуң Чадаана хоорайның автотранспорт бүдүрүлгези көргүскен. Оон чоланчылары дүн-хүн чокка мал чемнериниң сөөртүлгезин уламчылавышаан. Өй-шаанда чедиртинген дузаны барыын зонаның малчыннары өөрүшкү-биле хүлээп ап турар. Ажыл-агый талазы-биле деткимче болгаш дузалажышкын рынок харылзааларының эң-найыралдыг оруктарын тургуза бергени ол. Бот-боттарывыска дузалашпас болзувусса, бистиң байдалывыс кончуг берге, хоозурал, ашчут бисти бүргей берип болур.

Мал ажыл-агыйының адырларында консультация, эксперт болгаш инспекция ажылының килдизи чер-черде байдалды эки билир. Ол килдистиң удуртукчузу Уйнук-оол Дордумович Дөмүр-оолче, өске-даа ажылдакчыларже көдээниң ажыл-ишчилери байдалын доктаамал дыңнадып турар.

— Барыын-Хемчикте көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Чыртай-оол Хертекович Дожулаа телефон-биле харылзашты. Кывар-чаар материалдарның үзүлгениниң уржуу-биле чадагладывыс — деп, У. Д. Дөмүр-оолче телефон-биле дыңнаткан.

Бензин-биле хандырылга кайы-даа ажыл-агыйларда хөлчок берге. Ылаңгыя Кызыл-Мажалыкта нефть продуктуларының баазазының ажылының сандаргайын эрткен чылдың күзүнүнде сургакчылап чораан көрдүм. Ук организация Бай-Тайга болгаш Барыын-Хемчик кожууннары кывар-чаар материалдар-биле хандырар хүлээлгелиг болгай. Ийи кожуунуң ийи чагыргазы таарымча чок ол байдал-биле эптежип олурарын кижи кайгаар.

Яамының мал ажыл-агыйының адырларында консультация, эксперт болгаш инспекция ажылының килдизиниң дыңнадып турары-биле алырга, хөй өг-бүлелиг, амыдыралы чединмес малчын өг-бүлелерге 50 миллион рубльдің далганың сөөртүп чедирген. Тожунун чамдык ивижилеринге, Мөнгүн-Тайганың элээн кам малчыннарына далгантараа, чигир болгаш хүн бүрүнүң хереглелиниң өске-даа бараанларын вертолёт-биле чедиргилээн.

Арапчор ОКСУР.

● Эки кижилер дугайында ●

ЧЫЛЫГНЫ, ЧЫРЫКТЫ СӨҢНЕП ЧОРУУР

Республика найысылалындан ырак Бай-Тайга кожуунну одаар үүлдер сайгарар конторазының директорунуң ажыл-ижин номчукчуларга сонуургадыр соругла-биле бо үүлдү бижидим. Директорнуң долу ат-сывын Доржу Салчакович Шожунчап дээр.

1935 чылда Көп-Сөөк сумузунга чыккылама кыштың соогунда мал ажылдыг арат өг-бүленің дуй оглу төрүттүнген. Оон чаш, чалыы чылдары олла Көп-Сөөк шынаазынга, улуг, аныяк Ооругларга, Чыланныг тайгаларынга эрткен. Сургуул назыны чедип кээрге, бичин оол школага өөренип кирген. Ол үениң байдалын ёзугаар Кызыл-Даг чеди чыл школазын дооскаш, Кызылдың садыг училищезинче өөренип кирип алган. Найырал, Кызыл-Даг суурларга аныяк оол кезек чылдарда садыгжы болуп ажылдап чораанын Бай-Тайганың улуг назылыг чону амдаа утпааннар.

Кожууннуң одаар үүл сайгарар конторазынга 1974 чылдан бо хүннерге чедир ажылдап турары ол. Чангыс ол-ла ажылга үзэрби чыл ажылдаан. Ынча хөй чылдарда бо берге ажылга ажылдаары оюнчук эвес, ону шын углап, баштап, ажылдың уг-шинн тып, билип алган кижи деп ону Бай-Тайганың чону ынчаар үнелээр.

Одаар үүл талазы-биле бүдүн кожуунну хандырын келири — нарын айтыгныг бирээзи. Кожуун төвүнден ацгыда орук-чирин берге Кара-Хөлден эгелээш, Бай-Тал, Шуй, Кызыл-Даг суурларны долузу-биле харылап турар. Ынча чылдарда ажылдаан, ол ажылынга Доржу Салчакович чанчыгып, бедик мергежилдиг удуртукчу кылдыр болун көргүскен. Кандыг-даа ажылдың бедик, бүдүрүкчүлүг чоруу ону углан, баштап турар удуртукчу кижиден кол хамааржыр. Кожууннуң хуу чурттакчылары барык кижи бүрүзү кышкы үеде хөмүр-дашты одаар. Доржу Салчакович чурттакчы чоннуң хереглелинге дыннангыр, сагыш човангыры-биле бедик хүндүткелди чедип алган. Та чеже чоннуң сагыш-сеткилин өөрүп келген кижи ыйнаан.

Боду тракторист мергежилдиг кижи болгаш чурттакчылыг суурларже Доржу Салчакович хөмүр-дашты чедирип, одаар үүлдү үзүктелдирбейн келген. Кижилер-биле эптигэвилең чугаалажып билир, оон арнындан үргүлчү хүүмзүрүг ыравас, ажылдаар черинге чеде берген улуг, аныяк чонну хүлээп ап турарын көргеш, шынап-ла, чону-биле ажылдап билир, эки удуртукчу-дур деп билдим.

Одаар үүл сайгарар конторады ол республика найысылалынче каш катап кирип тургаш, 1976 чылда чаа оран-савалыг болурун чедип алган. Ол үеден эгелээш амдыгаа дээр бо контора чоннуң база үнер-кирер хереглел одаа апарганын Бай-Тайганың чону билир.

Доржу Салчакович чээрби чылдар иштинде үзүктел чок ажылдаан, ынча үениң дургузунда Бай-Тайга кожууннуң албан, организация черлериндеп хөмүр-даш үзүктелгининден одалга системалары үрелген деп чугаа-даа дыңнап көрбээн. Оон кызымак ажылының бир херечизи ол. Чоннуң болгаш албан черлериниң чагыгларын өй-шаанда күүседип, республиканың одалга сайгарар төп-биле сырый харылзаалыг болуп келгениндеп хөмүр-даш сөөрткен күчүлүг КамАЗ-тар Кызыл—Тээли, Чадаана—Тээли аразының оруу-биле үзүктел чок, дүнхүн дивейн маңнажып кээп турары — Доржу Салчаковичиниң кызымак ажылының бир түңнели ол-дур.

Чурттакчы чондан-даа, албан, организация черлериндеп-даа Доржу Салчаковичиниң адынга хамаарыштыр чүгле өөрүшкүнүң сөстерин сөглээр боордан башка, хомудалдар чок, хөмүр-даш чок деп чемехала-даа дыңнап көрбээн. ажылынга сеткилинден бердинген кижи боорга, Бай-Тайганың улуг-биче чону ону хүндүткелдиң ёзузу-биле анаа-ла «Хөмүр даргазы» дижирлер.

Одаар үүл конторазының ажылды ам кидин түлүк сезонунда келген. Ону харылылап, удуртуп турар кижиниң мойнунга харысалга аар чүүк дег астына бээр. Келген хөмүрүң суурларже, албан черлериниге чедирип, чурттакчы чонга хуваап, ыңай-бээр саарар ажылы-ла хөй.

Тывалар үезин эрте бээрге, декте-ле чүве шоолуг тоовас, херекке албас улус бис ийин. Чайын баш удур кышка белеткенин албайн баар-дыр бис. Соок кыш ажыңнадып кээрге, ам-на одаар үүл дээш миннип келир бис. Оон-на ужурундан чамдык кижилер одаар үүл сайгарар конторага чаргы-чаалы кылып кээп, Доржу Салчаковичиниң кулаан коңгалап шаг болурлар. Узун чайны өттүр таалап чайлаап, харлыг соок дүжүп келирге оттуп келир кижилер эвээш эвес болгайлар. Шак мындыг таварылгаларда ону удуртуп турар кижиге халалыын Доржу Салчакович хомудап чугаалап олурду.

Одаар үүл конторазының бо коллективи чаа кышкы сезонда база-ла ыяк белеткенин алган тура-соруктуг ажылдап турар. Трактористер Владимир Хомушку, Сержи Иргит олар хүлээлгезин эки күүседип, даанган ажылынга бедик харысалгалыг болуп турарлар. Одакчылар Александр Салчак, Адар, Амир Салчаптар үнген-кирген чоңга чылыгны хайырлап, ажылдап турарлар. Диспетчер Айвар Шожупчан келген хөмүрлерни қайнаар чорударын, оон үлелгезин кылын чаңчыгып калган.

Доржу Салчакович алдан чылдарның эгезинде бот-тускайлаң амыдралдыг болуп, өг-бүлелиг апарган. Бодунуң үе-чергези болур аныяк кыс Такчыт Содунам-биле бир бүле болуп чурттай бергеннер. Черден үнген чечек ышкаш чаражы кончуг, артында-ла башкы эртемниг аныяк кыска таварышкаш, аныяк Доржу хөңнүн чазап, хөрээн сөглеп, оон салдынмайн олла хевээр чурттай берген. Олар 5 оолдуң, 1 кыстың эргим ада-иезин болганнар. Ооллары Адар, Амир, Айвар тускай эртемниг — чолаачы, слесарь болуп ажылдап чоруурлар, Артуру Новосибирск хоорайга чурукчу мергежилди чедип алгаш, Тээлиде Хертек Тойбухаа аттыг уругларның чурулга школазында башкы. Оглу Артем Челябинскиде шериг кезээнде хамааты хүлээлгезин күүседип турар, уруу Аюна бо чылын ортумак школа дооскаш, Кызылдың башкы институдунче өөренип кирген.

Ургларының авазы Такчыт Иргитовна чээрби ажыг чылдарда башкы ажылынга бараан болуп, чаштарны өөредир херекте бодунуң үлүг-хуузун берген арга-дуржулгазы бедик башкы болуп чоруур. Өг-бүленің ажы-төлү күш-ажылга ынак, ажыл-ишчи үлегерлиг кижилер болганнар.

Ажылчын өг-бүле мал-маганны тудуп, дузалал ажылын хөгжүдүп турарларның бирээзи, Тээли суурда үлегерлиг өг-бүлелериң бирээзинге санадын чоруурлар.

Бо үүнүп келген чаа 1995 чылдың январь айда, Хаван чылында, 60 харны харлаар Доржу Салчакович, кижилерге чылыгны чырыкты сөңнеп чоруурунар дээш силерге четтирдивис, «Хөмүр даргазы».

Чимис АДЫГ-ООЛ.

Чоннуң кадыынга

АЙТЫРЫГЛАРЫВЫС, СОРУЛГАВЫС

Бо участок эмнелгезиниң кол эмчизинге мен эрткен чылдың август айдан эгелеп ажылдап эгеледим. Кажан эмнелгени хүлээп ап турумда, 3 эмчи сестралары, бир санитарка ажылдап турган. А чыттырын эмнээр салбыры 1993 чылда-ла одалга системазы доңган болгаш, аңаа ажылдап турган эмчилерни албадалдыг шөлээже үндүрүпкен болган. Ынчангаш меңээ онаашкан кол сорулга чүл дээрге, одалга системазын эде кылдыртып, ажыглалга киирип, аарыг кижилерни чыттырын эмнээр садырны ажыглалга киирери апарган.

Ону эде кылын алыр дээш кандыг бергелерге таварышпадым дээр. Маңаа ажылдап, кацнаар, дүнзаалаар сантехниктер, каңнакчылар тывылбайн турду. Ам артында бо кожуунуң-даа, бо суурнуң-даа чонун эки таныыр, билиг эвес мен. Кайда эки каңнакчы, сантехник барын билбес мен, ынчангаш ажыы-биле чугаалаарга, бергедежип турганым ол. Ол ышкаш электродтар, хоорзалар шуут тывылбас боор чүве болду. Кацнаар боор, дискекке чедир мөгейин турган, хоорзаларны, электродтарны арай деп-ле тыпкан бис. Кожуунуң улуг эмчизиниң дузазы-биле сантехниктер, каңнакчылар харын чугаалажып алган, кылыр ужурлуг үүлдерни кылдыртып алдывыс. Оон кадында, котельнаядан ыш үндүр тыртар улуг хоолай ирээш, база кээп дүшкен. Ол улуг хоолайны тывар дээш, шынап-ла, барбаан черим-даа чок ийин. Ону база-ла кожуунуң улуг эмчизиниң дузазы-биле Кызылдың, СПМК-2 деп организациядан дыка аар өртек-биле харын-даа садыг алдывыс. Ынчангаш, шак мындыг янзылыг хемчеглер ап, хөделгенивис түңнелинде чыттырын эмнээр салбыр октябрь 10-дан эгелеп долузу-биле ажыглалга кирген. Ам бо хүннерде ында аарыг кижилерни чыттырын эмнеп турар. Бөгүнде бруцеллёзтан ааран 3 малчын, соокка алыскан уруглар, колдуу-ла соокка алыскан, дегдирипшкин дээш кижилер чыдын турар. Ам бо хүннерде эмнелгеде чылыг, чырык, арыг-силиг. Аъш-чем четчир. Кыжын одаар хөмүр-даш долузу-биле дүжүртүнген.

Бергедежип турар база бир түүлүвүсту борта база айытса эки боор деп бодай-дыр мен. Ол түл дээрге, участок эмнелгезинде машина чок. Ону кожуунуң төп эмнелге чери аппарган. Ону дедир эгидери чугула деп санап турар мен. Машина чокта дүнеки чалалгалар баары дыка берге, а ындыг байдал доктаамал тургустунун кээр боордур. Суурда черлик, тояанчы ыттар хөй, ол ышкаш суурнуң адаанда Зеленая кудумчузунда Алаак сут-бараан фермазының саанчылары чурттан турар болгай, аңаа чедир таптыг-ла 3 километр, кыштың соогунда чадаг кижи аңаа чедип алыры ындыг-ла амыр эвес. Машина чоктуң хараазы-биле болган бир таварылганы чижек кылдыр маңаа киириксээн ийик мен. Декабрь ортан үезинде улус бижектешкен түңнелинде, бир кижи аар кемдээшкин алган турган. Оон төрелдери бисте машина чок деп чүвени билир болгаш, Бай-Хаакче дорт телефоннаанар, а биске ол дугайында кандыг-даа медээ ол үеде кирбээн турган. Телефоннан турган улус адрезин тода база айтын бербээн болган. Ынчангаш Бай-Хаактан келген дүрген дуза чедирер машина чыттырын эмнээр салбыра бергедээн турган аарыг кижини алгаш чорупкан. Ол дээрге дүпекиниң бир шак үези. Адактың соонда, бижектеткен кижиниң төрелдери биске үш шак үезинде чедип келгеп. Ол үеле бодум барын дуза кадары-биле чеде бээримге, орайтаан, озалдаан болган бис. Ол кижи амы-тынындан чарылган. Ол ышкаш машина чокта, малчын коданнар база кезиттинмес боор-дур. Ам бо хүннерде малчыннарның даңзызын бүрүн тургузуп, кылын алырын бодап турар бис, машина чокта ол ажыл каяа бүдер дээр силер. Кодан бүрүзүнге чедип деп чүве амыр эвес.

Рынок экономиказының ыйыышкыны-биле эм-таң база чедишпес боор-дур. Чугула херек апаар эм — пенициллин шуут чок, баш аарының, чөдүл, гриппке удур эмнер көңгүс келбестээн. Оон кол чылдагаанын билир-ле болгай бис, акша-төгериктің чедиппезинде, ындыг-даа болза, кол-кол дээн эмнер-биле хандырын, ону эккеп турары күзенчиг. Бир айтырыг ол.

Эмчи кадрлар-биле база четче хандыртынмаан бис. Бистің участок эмнелгезинге иниги эмчи (терапевт), уруглар эмчизи ыяап-ла херек, а олар бисте чок. Иниги эмчиниң хүлээлгезин болдум күүседир ужурга таваржып тур мен. Хүлээп алыышкынга олуруп бээрге, ажыл-агыйның өске айтырыглары база турун алыр-дыр, диленип, хайдышын чоруп бээри база бар. Ынчангаш шак бо эмчилер биске чугула херек, аргалыгла болза, дээди эртемниг эмчилер биске негеттинин турар.

Бистің участок эмнелгезинде аптека база бар. Ында Наталья Ондар дакпырлап ажылдап, эмнерни садыглап турар. Оон кол ажылы — херээженнериң эмчи сестразы кижи. Эмнелгеде хөй чылдарда ажылдап келген болгаш, суурнуң чонунга ол макталдыг. Ол ышкаш ак сеткилдиг, эки ажылдыгларга бичин уругларның эмчи сестразы Байлак Хертек, чыттырын эмнээр салбырдан Елена Сарыгбаева, Вера Хертек олар хамааржыр.

Эмнелге ортумак эртемниг эмчилер-биле долу хандыртынган. 10 эмчи сестралары ажылдап турар.

Ам моон соңгаар бистің ажыл-чорудулгавыстың сорулгазы мындыг: бирээде, келир чылын эмнелгеге ызыг, соок суглуг канализация, септик кылдыртырын бодап турар бис. Чүге дизе, аарыг бичин уруглар соокта дашкаар үнгеш, катап каданнан аарыыр боор-дур. Ынчангаш аарыг улус чыдар салбырның иштинге арыглаңыр черни кылдыртыры чугула. Ийиде, дузалал ажыл-агыйын тудуп көрзүвүссе деп бодал бар, 10-15 соток черге картошка олуртур, капуста база өстүрүп болур, 10 ажыг хаванны тудар деп сорулганы салып турар бис.

Сергей СЫМЫЯ.
Межегейниң участок эмнелгезиниң улуг эмчизи.
Таңды кожуун.

ТУТТУНМАСТААН СЭС

Эрги Шагаан-Арыгга санэпидстанция боду аңгы бажыңлыг, лабораториялыг-даа турду. Чаа хоорайже көшкен олчаан дыка берге байдалдарда ажылдап, чурттап турар апардывыс.

Шынап харын «Шагаан-Арыг тудуг» трези турар шагда, суг алыр зона талазы-биле ТР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң килдизиниң эргелекчиэ И. И. Борадич СЭС-тин чаа бажыңын тударына акша-төгерикти харам чокка берип турду. Баштайла тудугжулар гаражты * котельнаяны туда шаан кагдылар. Оон соонда ажылдаар кол корпустуң ханаларын сала каапкаш, иштики ажылдарже кирдилер.

Кижи сеткили хөнзиг чүвеге өөрүүр. Ажылдакчыларывыстың амыран турганын амдаа утпаан мен. СЭС-тиң девискээрин асфальтылап база кагдылар. Ындыг улуг, делтем, чырык бажыңга ажылдаарын кым черле күзевес боор.

Эрткен чазын хамык чүве хайтай берди. Акша-төгерик чогундан ажыглалга киирериниң кырында келген тудуг ара турун алды.

Чайын кожуунувустун чагырга даргазы К. Т. Куулар Саян ажыл, Саяногорск чедип, Саян-Шушенск ГЭС-тиң удуртукчулары-биле ужурашкаш келди. ГЭС эргелели чүс алдан миллион рубльди СЭС тудуунга бээр болган. Ынгыржактың бажын өрт чиир дээни ышкаш, амыгаа чедир аазаашкын күүсеттинмээн. Та кажан келир акша, ужу-бажы тывылбастаан.

Дыңнаарымга Саян-Шушенская ГЭС акционер иниитилел апарган чоржук. Алыр-бээр өрелери баш ашкан. Амыхууда аңаа черле бүзүревес мен. ГЭС дээрге ГЭС ышкажыл. Хөмүр-даш одап, солярка өрттедип турар эвес. Улуг-Хемниң суу-биле трубиналарын долгадып, барык-ла халас чыгыы электри тогу бүдүрүп турар улус акша чок олурбас-ла болгай. Ол ГЭС эвес болза, эрги хоорайывыска, ыяш бажыңывыска чыргалдыг олурбас ийик бис бе! Азыг-булун дилеп чорбас аан.

Акша-төгерик тыпты бээр дээрзинге бүзүрээр мен. Бо хүннерде гаражывыс безин хоорайның чылыдылга системазынга коштунмаан. Котельнаяның хоолайындан башка, чүү-даа артпаан. Аңаа үш кончуг күчүлүг суугу ажылдап турду. Тудугжулар ол суугуларны өскээр саарын чорудупкан.

Мээң саналым: СЭС-тиң гудуу-биле чергелештир, котельнаяны ажыглалга киирер. Төлевилелде көрдүпген чүве төлээде, ажыглаар-ла болгай. Ам безин чылыг дээш сан-түң чок акша-төгерикти сывыра тыртын алгаш баардыр.

Кылаш-оол МӨНГУШ.
СЭС-тиң кол эмчизи.
Улуг-Хем кожуун.

ЭҢ-НЕ КЫСКАЗЫ-БИЛЕ

парламгадан медээлер

● **ИРКУТСК.** Делегейниң Соңгу чүк хоорайларының шуулганы Байкал чоогунда Братск хоорайга болур. Бо чылдың февраль 21-25 хүннеринде эртер шуулганың төмазы—«Соңгу чүк болгаш уруглар». Шуулганың ажылынга Россияның, Соңгу Европаның болгаш Американың он-он хоорайларының делегациялары киржир.

Узун кыш база кыска чылыг үелер, үлетпүр бүдүрүлгелерин чаңгыс черлерге мөөннээри — ындыг девискээрлерде кижилерниң амыдырал байдалын чогумчударынга тускай негелделиг апарган. Чурттакчылыг суурларны планнап тударының, медицинаның, кадыкшылдың, туризмниң болгаш спорттуң айтырыгларын ол шуулганга чугаалажыр. «Бүтү-ле чүвени уругларга-95» деп делегей делгелгези шуулган бетинде болур.

● **АРХАНГЕЛЬСК.** Чаа чылдан эгелеп, Архангельскиниң чурттакчы чонунуң саны 30 муң кижиге кызырылган. Россияның Плесецк деп космодрому туруп турар Мирный хоорайның чурттакчыларын статистика отчеттарынга аңгы санаар дугайында айтыышкынны федералдыг органнар үндүрген. Мирный хоорай мооң мурнунда область төвүнге хамааржып турган. Архангельскиден 300 км ырак турар-даа болза ооң чажыт бооп турарын бодааш, ындыг айтыышкынны үндүрген. Ынчангаш сөөлгү чизени ёзугаар, Архангельскиниң чурттакчыларының саны 400 мундан эвээш кижи апарган.

● **ХАБАРОВСК.** Региональдыг энергетика комиссиязы январь 1-деп эгелээш, Хабаровск крайга электри энергиязы ажыглаарының чаа өртээш тургускан. Ам үлетпүр бүдүрүлгелери бир киловатт-шак энергия дээш 120, а коммунал ажыл-агый бүдүрүлгелери — 118 рубльди төлээр апаар. Бо дээрге эрткен чылдың декабрьда турганындан барык 70 хуу аар өртек бооп турар.

Чурттакчы чоннуң электри өртөөнге төлээр тарифтери база-ла оскен. Хоорайларда электри плиталыг бажың эөлери киловатт-шак энергия дээш мурнунда 34 рубль төлеп турган болза ам 58 рубльди «соңнээр», а газ плиталыг бажыңнарның чурттакчылары 66 рубльди төлээр. Коммунал ачы-дузазы дээш төлевирлер база «шураарының» кырында келген.

● **ЧЕБОКСАРЫ.** Ында «Үлетпүр тракторлары» деп акционерлиг иниитилелдиң 20 муң ажыг ажылдакчылары боттарының заводунуң хаалгазын чүгле январь 10-да артап эртерлер. Чувашияның бо эң улуг бүдүрүлгезиниң ажылчыннарының «каникулу» ам-даа уламчылавышаан. Материалдыг хандырылга бойлаан, бүдүрген продукцияны садып-саарары буурааан. Ындыг бүдүрүлгеге ажылдаары карылгалыг чүгле «каникулдаары» ажыктыг болу берген үе-дир ийин.

Оон кожазында көдээ ажыл-агый техниказынга артык кезектер бүдүрер агрегат заводу база-ла дээредевейн турар. Одар база-ла 10-га чедип «каникулдаар».

(ТЕЛЕГРАФ АГЕНТИЛЕЛДЕРИНИҢ МЕДЭЭЛЕРИНДЕН).

Кожаларывыста

КАЗАХСТАНДА БАЗА БЕРГЕ

● **АЛМА-АТА.** Казахстанның президентизи Нурсултан Назарбаев премьер-министр Акежан Кажегельдиновтуң, премьер-министриниң оралакчыларының, күрүне баштыңының аппарадының удуртукчузунуң киржилгезиби-биле хурал эрттиргеп 1995 чылда республика экономиказының мурнунда тургустунган айтырыгларны чугаалашкан.

Президент Назарбаев «реформаларны боттандырарыңга боттуу-биле дузалаар хоойлужудулга төлевилелдерин парламентиге дүргеп киирерин» чазактан негээн. Күрүненің үлетпүр политиказын колдады хөгжүдериниң айтыры, национал үлетпүрнү бадыышкындан чайладырының үе-чадалыг тодаргай планы, экономикага отчеттуг болуру чазактың кичээнгейниң төвүнге турар ужурлуг» деп президент айыткан. Хуралга социал таланың айтырыгларын база чугаалашкан.

* * *

● Казахстанның Дээди Совединиң даргазы Абиш Кекилбаевтиң болгаш Францияның ында элчини Бертран Фессара де Фуконуң ужуражыышкынының үезинде казах иниитилелде бооп турар реформалар дугайында бодалдар солчуушкуну болган. Мээң хайгааараашкыннарымны ёзугаар алырга, «эрткен чылын парламент чурттуң политиктиг амыдыралынга яденкейин коргүскен» деп дипломат чугаалаан. Хоойлужудулга болгаш күүсекчи органнарының аразында билчиишкин таарымчалыг байдалдарны быжыглаарынга, делегейниң валюта фондузунуң негелделерин күүседиринге бараан болур деп элчин демдеглээн.

Реформаларны быжыг шинтпирлиг болгаш чайгылыг чок чорудары бистиң аныяк күрүневиске херек бооп турар. Ынчангаш бистиң чоокчу үедеги сорулгавыс болза мурнудагы салгалдарның дуржулгаларын оюп эртпейн, Дээди Совет, Сайыттар Кабинединиң дугайында хоойлу төлевилелдерин ажылдап кылгаш хүлээп алыры бооп турар деп Абиш Кекилбаев демдеглээн.

* * *

● Чеңгельды—Арыс-Шу аразының демир-оруун электриижилерин дооскаанынын ёзулалалы болган. Демир-оруун транспортунуң хөй саныг ажылдакчыларына орден, медальдарны, республиканың Хүндүлел бижиктерин президент Назарбаев тывыскан.

* * *

● Караганда областың Сарапи деп хоорайынга 48 квартиралыг бажынга болган улуг частыышкынныг уржуктарын чайлаткан. Аңаа бир уруг олген 5 кижи аар балыгланган. Газ тогулгениден частыышкын болганы илерээн. Ол улуг бажыңны катап тургузарының аргазы барык чок бооп турар.

* * *

● Казахстанның чоннуң хой нуруузунун ап турар шалыцы чүгле аъш-чем садын алырына болгаш чуртталга-коммунал ачы-дузазын толээринге өйлежип турар. «Казахстанская правда» солунун бүгү областарга чоруткан социологтуг айтырыгларына харылардан алырга, айтырган бүгү кижилерниң 95 хуузу эрткен чылын чүгээр бараан садын албаныын, харын-даа ак хлеб садын алыр аргазы бергедей бергенин дыңнаткан.

(РосИТА-СЧТА).

ТҮҢНЭЭН

Абакан, январь 5. Хакас Республиканың Дээди Совединиң конституция комиссиязының түңнел хуралы болун эрткен. Аңаа Хакасияның Конституциязының төлевилелин бүгү улустун чугаалажын көргенин түңнээн.

Төлевилелди чугаалажын көрүп турган будун чартык чыл дургузунда республиканың хамаатыларындан, хөй-ниити организацияларындан база политиктиг партиялардан аңаа эдилгелер болгаш оскерилгелер киирер талазы-биле 300 ажыг санал кирген. Оларның чартык кезин эрге-хоойлу экспертизазын эрткен.

Кол хоойлунун чаартыпган төлевилелин депутаттар январь 24-те эзлчеглиг сессиязында иниги номчулгага чугаалажын көөр.

(РосИТА—СЧТА).

ЧЕЧНЯДА БАЙДАЛ

МОСКВА. (РосИТА-СЧТА). Январь 5-те 00 шактан эгелээш, Грозный хоорайның объектилерин бомбалаарын соксадыр дугайында айтыышкынны Россияның Президентизи Бирес Ельцин Россия Федерациязының шериг ведомстволарының удуртукчуларынга берген.

Күрүненің баштыңы ындыг шиитпирни Кремльге РФ-тиң сайыттарының, өске-даа федералдыг ведомстволарның удуртукчуларының, а ол ышкаш Чазактың даргазы Виктор Черномырдиниң илеткелдерин дыңнаан соонда хүлээп алган. Россия Федерациязының Чечен Республика девискээринде болгаш Грозный хоорайда байдалды сайыттар тодаргай илеткээн.

«Россияның шериглери январь 5-те дайын чорутпайн Грозный хоорайны эзлеп алыр ужурлуг» деп Моздокка болган парлалга конференциязынга Россияның чазаанын оралакчы премьери Николай Егоров медеглээн. «Оон-биле кады Чечняның дүрүм ёзугаар чазаа Грозныйже көшкен турар ужурлуг» деп ол дыңнаткан. Чугаа болза эрткен чылдың декабрь төпчүзүнде Саламбек Хаджиев баштадыр тургускан улусчу катап тургуступуушкун чазааның дугайында бооп турар.

МОСКВА. РФ-тиң Президентизиниң национал айыл чок чорук талазы-биле дузалакчызы Юрий Батурин Күрүне Думазының Чечнядан ээп келген бөлүк депутаттары-биле ужурашкан. Чечнида хан төгүүшкүнерин соксадырын Россияның Президентизиден негээн чагааны депутаттар Батуринге дамчыдып берген. «Чечнида байдалга холбаштыр чогуур консультациялар Кремльде бооп турар, ында күрүне баштыңының Администрациязының удуртукчулары, Президентиниң дузалакчылары болгаш чөвүлекчилери, политиктер, хамаарышпас эксперттер киржип турар деп Ю. Батурин депутаттарга дыңнаткан.

МОЗДОК. Россияның Президентизиниң Чарлыын ёзугаар тургускан хайгаарал комиссиязы Чечен Республикада ажылдап турар. Федерация Чөвүлелиниң даргазының оралакчызы Анатолий Долголантев, парламентиниң үстүү палатазының федерация хереклериниң талазы-биле комитеттиң даргазы Василий Тарасенко база Күрүне Думазының депутатады, халажылгада генерал-полковник Юрий Родионов олар Моздокта чеде берген ажылдап турар.

«Бо комиссия болза Россияның Президентизинден, Федерация Чөвүлелиниден болгаш Күрүне Думазындан албаныың бүгү бүрүн эргелерин алган комиссия» деп Моздокка парлалга конференциязынга Долголантев дыңнаткан.

МОСКВА. «Чечен айтырыы» дээр айтырыгны күрүне боду тургускан, Чечняны чепсегдээринге дузалаан, экономиканы хөгжүдеринге контроль чок зона болдурган, Чечня боо-чепсек садып-саарар, наркотиктер бүдүрер, кем-херек үүлгедир чер апарган деп Россияда көскү сайгарлыкчы, Россияның Президентизиниң чанында чамдык хөй-ниити структуларының кежигүүн Марк Масарский медеглээн.

Полиция күжү-биле боттандырар ужурлуг турган ажыл ам долу хемчээлдиг дайынче шилчээн. Ындыг чорук хөй-ниити амыдыралыңга-даа, экономикага-даа аар салдарны чедирер, чүге дизе, Чечен Республикада кризистиг уржуктарын чайладырыңга күрүне бюджединден 5—10 триллион рубльди чарыгдаар апаар деп, ол уламчылаан.

ТУТТУНМАСТААН СЭС

ЧАГЫРЫКЧЫ ШӨЛЭЭДЕ-ДААА БОЛЗА...

Чеди-Хөл кожуунун чагырыкчызы Василий Майлович Оюн ажыл-агыйжы дуржулгазының-даа, назы-харының-даа талазы-биле өске кожууннар чагырыкчыларындан эң-не аныяа боор. Мооң мурнунда «Ак-Тал» совхозтун директорунга ажылдап турда, ону чаа тургустунган кожуунун чагырыкчызынга соңгун. депшидин үндүрген болгай. Чаа дарга-биле декабрь ортанда Хову-Аксы суурга чорааш, кыска чугаа кылыр аргалыг болдум.

Ээлчеглиг шөлээде хирезинде чүге ажылдап турарын сонуургаарымга, ол менээ мынчаар харыылаан.

— Ийе, ээлчеглиг шөлээде мен, ынчалза-даа бажынга олуртунмас боор-дур. Бо сөөлгү хүннерде соок дыңзын келгеп, бисте ам 38 градус чедип тур. Бөгүн удуртукчулар чыылгаш, төп одалга системазындан чылыгны үзүктел чок, доктаамал хандырарының дугайында чугаалаштывыс.

— Кандыг шиитпир хүлээн алдыңганыл, черле чылыдылга системазының байдалы кандыгыл? — деп, айтырарывыска, ол биске мынчаар харыылаан:

— Төп системада шупту 12 кижи ажылдап турар. Олар шупту бедик мергежилдиг, ажылынга кызымак улус. Ол ышкаш төп одалга системазында ийи котёлду белеткеп алган бис. Амдыызында соок чайлыг турда, чаңгыс котел ажылдадыр кылдыр дугуруштувус. А кажан 40 градус ажа бээр болза, ынчан ийи дугаар котёлду немей ажылдадыр бис. Ол котёл шуут белеп, херек апарганда үгле одаар ол-ла.

— Суурлар аразының автобустары орта ажылдавас, бо дугайында чоппун негелде-хомудалы хөй турган болгай. Бо талазы-биле чүү кылдыңган ирги, ол ышкаш Бай-Хаак талазынче мооң мурнунда автобустар доктаамал чорун турган, чоп аңаа чаңчыгып калган, а кажан чаа кожуун тургустунганы-биле Бай-Хаак талазынче автобуседаа халыдастаап, ооң ужуру чүү ирги, Василий Майлович?

— Бо харын чөптүг айтыры. Чоппун амыдыралы, оларның аргыжылгазы дээн ышкаш айтырыгларны үезинде шиитпирлеп шыдавас болзувусса. бистің борта «дарга» болуп олурган хөрээвис чүү боор. Бо хүннерде автобустарны бүгү суурлар-биле аргыштырын эгелээн бис. Бо талазы-биле чоидап ам негелде-хомудал чок. А Бай-Хаак талазынче неделяның среда хүнүнде, чаңгыс катап чорун турар.

Интервью

Ол чоруурда Арыг-Бажыңга четкеш, ол-ла хүн дедир ээп кээр. Мооң мурнунда Бай-Хаакче чорувайн турган чылдагаанында, мындыг бир эпчок чүве болганын маңаа чугаалап кагза эки боор. Кожууун чаа тургуступган, мен база чаа-ла бо ажылга чаңчыгыш, уг-шиин тыппайн чадажып турар үемде, ынчангы Таңды кожууннун чагырыкчызы турган, улуг дуржулгалыг даргавыс чедип келгеш, мени дужаар чыгыы, чүге автобус чоргуспайн тур сеп дээш, түрүн чедип келгеп. Ынчангаш оон орта чугаа үнмейн барганы шын чүве. Ам харын чаңгыс-даа катап болза автобус чоруп турар, ынчалзада аргыжар чоп ам-даа дыка эвээш боор турарын айытса чогуур.

— Кобальт комбинадының дугайында хөй-ле чугаалар үнүп турган болгай, алдыпны-даа, аяк-саваны-даа кылыр дээн ышкаш аан. Ам ооң салым-хуузу канчаар шиитпирлеттиниң турар ирги?

— Ийе, бо талазы-биле хөй-ле чугаалар турган. Кашдаа комиссия келген, ынчалза-даа түңнел чок боон хевээр арткан. Ооң бир чылдагаанын айтырга мындыг. Өңнүг металлдар тывыжы харылаан турар Дадар-оол Саңгыр-оолович Монгуш ук ажылды Кызылдан башкарарга, оон кайыын орта чүве бүдер дээр силер. Дарданның алдын уургайындан руданы сөөрткеш, маңаа алдынны чуур дээн ажыл бүтпейн барган. Чарыгдал хөй, акша-төгерик чок. Ынчангаш ам шуут кобальт комбинадын долузу-биле хаап каар деп шиитпирлээп. Чазак черинде ындыг доктаалдың төлевилелин белеткеп турар. Дарданның алдын уургайының эргезинге администрациязының бажыңын, гидрометаллургия цеги дээн ышкаш, ажылдап болгу дег черлерни бээр. А артканнарын «шыгжамырже» киирер. Мында чаңгыс айыылдыг чүве, суг холумактыг дыка хөй хоралыг будумелдер бар. Ол шыгжамырда хоралыг будумелдерни доңган суг чара тептер болза, кижилергеаа, бойдус хүрээлелге-даа опаза айыылдыг. Ынчалзадаа бо комбинатка шагдап тура ажылдап келгеп металлург Калдар-оол Манчыкович Ооржак бүгү хемчеглерни ап турар кижи. Ол шыгжамырларны сооктап камгалап, электри-биле чылыдып, бар-ла хемчеглерни ап турар. Ынчангаш оон кортпайн турар бис. Ол ышкаш Калдар-оол Манчыкович болупун оолдары-биле кады ажылдап турар болгаш одалга системазының доктаамал ажылдап турарында оларның үлүг-хуузу улуг дээрзин демдеглеп кагаа эки.

— Ындыг-дыр, Василий Майлович, дыштанып турар үеңерде кыска интервью бергениңер дээш четтирдим.

— Оон-даа хөйну чугаалап болур чүве-дир ийин. Үе кызыы-дыр. Ам мал кыштаглаашкынының дугайында медээни мөң оралакчымның хүлээлгезин күүседип турар Эрес-оол Донгакович Серептен ап болур силер. Кыштаглаашкын пиитизи-биле чугээр эгелээн чүве. Ам чаа чыл соонда шөлээп ужуражыр бис, чаа тургустунган кожууп болгаш кылыр ажылдар, сайгарар чүүлдер баш ажыг, дыштанып-даа чай чок.

Чугааны Савый-оол ООРЖАК кылган.

КИЖИЛЕРНИҢ ЭРГЕЛЕРИ, ХОСТАЛГАЛАРЫ

КЫЗАГДАП БОЛБАС

Тыва Республикага кем-херек үүлгедикчилери-биле демиселди күштеллирер талазы-биле 1994-1995 чылларда комплекстиг Күрүне программазын деткин тур мен. Бистің республикага бир дугаар бүгү талазы-биле көрдүнген, делгерецгей, ужуруттаазы биллингир бо Программала хемчеглерни херек кырында күүселлиринге материалдыг баазаны тургузуп, прокуратура органнарынга 150 миллион, ПХЯ-га 100 миллион рубль акшаны ацгылап бээрин, ол ышкаш кадрлар-биле четчелеп, эртем-техниктиг дериг-херекселлер-биле чепсеглээрин көргени кончуг эки-дир. Ынчалза-даа 16 хар четкен хамааты бүрүү паспорт ап турар үеде салааларының истерин ПХЯ-ның Төп эргелелинге арттырары албан деп, программаның бирги эгезинде киирген үүлге чөпшээрешпес мен. Прокуратура болгаш ПХЯ-га, «16 хар четкен хамааты бүрүү, паспорт ап турар үеде ыяап-ла салааларының истерин бастырган турар» тускай Хоойлуну ажылдап кылырын дааскан-дыр. Бо айтырыгга хамаарыштыр РФ-тің тускай дүрүмү бар. Ол ёзугаар истелге үезинде болгаш суттун доктаалын барымдаалап, кем-херекти үүлгеткеннинге буруулуг деп санаткан кижилерниң салааларының истерин ам, РФ-тің ПХЯ-ның Төп эргелелинге тускай учётка тургузар чүве болгай.

Кем-херек үүлгетпээн, аңаала хоойлу ёзугаар, паспорт ап келген хамааты кижиниң салааларының истерин бастырып, актыг черге тускай учетка тургузары канчан-даа таарышпас. Чүге дээрге мында кижиге буаўрел, хүндүткел деп чаагай билиишкиннер хөме тавартының турар.

Ажыы-биле чугаалааргa, 16 хар чедерге-ле, мооң соңгаар кандыг-бир кем-буруулуг херек үүлгелиг болуп кижи-дир деп, каразыг-биле тускай учетка алыры дээрге, ол кижиниң бот-эргелериниң боогдап, кызагдап, кандыгдаа чылдагаан чок черге ооң хостуг эргезинге дээн турары болур аңаар. Эрге-чагырганың ыңдыг чорукту кылып турары алызында барын шиитилелге, чоп ортузунга таарышмастаашкынныг байдалларга-даа чедирин болгай.

Бүгү чоп, декабрь 10-нун хүнүн кижи Эргелериниң хүну кыддыр байырлап, демдеглеп арттырген. КНО-нун хүлээн алганы кижи эргелериниң дугайында Декларацияда кижиниң эргелерин кандыг-бир арга-биле боогдап, кызагдаарын азы чөптүг эвес чылдагааннар ужуп хоруурун болдурбазын иеген турар. Чоокта чаа Москваның Төп телевиление ламчыдылгазынга, Тыва республикада назы четпес уруг-дарыг кемниг херек үүлгеткеннинге буруулуг деп санаткан кижилерниң салааларының истерин ала-иезин кезеемче хереэнге онаар дугайында Хоойлуну хүлээп алган-дыр деп, диктор бистерни, тываларны, кызыырып-шоодун, «мындыг чөгенчиг хоойлулар база тургулаар боор-дур» деп чугаалады.

Программада киргеп салаа истерин алыр хемчегни кым сүмелээнин билбес мен, ону сүмелээн кижи юрист эртемниг эвес-ле боор. Президентиниң, Чазактың аппаратында юристер бар-ла болгай, олар бо чүүлду канчан эрттиринкени билдинмес-тир:

Республикада юрист эртемденнер Александр Ооржак, юстиция сайыды Сергей Кужугет болгаш хөй чылларда ажылдап келген, улуг дужуржулгалыг юристер —Владимир Бара-Сал, Шагдыр Куулар, Николай Баян-оол, Хирлиг-оол Чамзы, Анай-оол Ховалыг болгаш база өскелаа хамаатылар программала киргеп бо чүүлду канчаар биллгенил, бо талазы-биле сапалып, сүмезин киирер болза эки-лир. Республикада аар кем-херектер көвүдээн дээш, аңаа сыллап алгаш, кижилериниң хостуг эргезин кызагдаарга, ниити моральгаа, Конституциязыска-даа таарышпас-тыр. Дүрүм ёзугаар алыр болза, кем-херек үүлгеткен кижилерни илередип тывары истелге органнарының ажылдакчыларының хереэ-дир. Оларны канчаар тыварын, илередирип олар эки билирлер, чүгле салаа истерин барымдаалап тывары дээштиг дээр болза, ол ниити эвес. Херек үүлгеткен кижини илередип тывар өске арга-методтар хөй-ле болгай.

Ынчангаш, программада киргеп бо чүүлду шуут үптүрүп, азы өскээр эде кылын, чүгле кемниг херекти үүлгеткен буруулуг деп санаткан. 14 хар четкен кижилериниң салааларының истерин бастырып ап, тускай төпчүткен учетка алыр деп сапалдыг мен.

Январь СОЯН-ООЛ.
РФ-тің Адвокаттар эвилелинин кежигүнү.

ЫЛАПТЫГ ҮНЕЛЕЛ

Башкылар билиң бедидер институттуң тыва дыл болгаш литература кафедразының эргелекчизи А. К. Ойдан-оолга ук институттуң эртем чөвүлелиниң 1992 чылдың июнь 20-де үндүрген шиитпирин ёзугаар доцент ат тыпсыр дугайында шиитпирин РФ Өөредилге яамызының коллегиязы 1994 чылдың октябрь 17-де бадылаан. Эртем ады алган башкы-биле олла институттуң төөгү болгаш культура кафедразының эргелекчизи М. С. Байыр-оолдуң аразында чугаазын мооң адаанда парладывыс.

— Александра Кас-Хөөевна, бедик эртем адынга төлептиг болганыңар дээш сеткилим ханызындан байыр чедирин тур мен. Номчукчуларны күш-ажылчы намдарынар-биле таныштырып көөр силер бе.

—Эң-не баштай Баян-Тала школазынга төрээн дыл башкылап, бодумнуң күш-ажылчы базымым эгелээн кижи мен. Ооң сөөлүнде Кызылдың педагогика институдунга кирдим. Студент чылдар берге-даа. Каш чылдар биллирбейн шуужун эрте берген. Доозуптарымга институттуң тыва дыл кафедразынга ассистептиледип арттырып каан. Аңаа амгы тыва дыл талазы-биле практиктиг болгаш семинар кичээлдерин эрттирип, ооң дээди өөредилге черлериниге башкылаашкынының методиказын сайзырадырынче угланган программаларны тургусчуп турганымны сактыдыр мен.

Эртем ажылы-биле холбажырга берге чүве-ле болгай. Чүгле башкылаар, лекциялар номчуур, семинарлар эрттирери-биле кызыгаарлаттынмас. Бодум хуумда амгы Тывада аас чогаалын чыгжып турдум. Октябрь, В. И. Ленин дугайында тываларның ырларын чыып, эртем чүүлүн бижээн-даа мен. Амгы үеде хөлүн эрттир хөөремик кижилер эрткен төөгүнү эмин эрттир карартып, ол бүгүнүн херээ чок дижип турары окта шын эвес. Эрткен үени чеже-даа чектээрге ол бистің төөгүвүстүр. Тывалар Октябрьны, Ленинни алган ырлажып турганы меге эвес. Октябрь революциязы тываларны амыдыралында төөгүлүг болуп, Тыва Арат Республиканы тургузарынга ылап салдар чедиргени меге эвес. Октябрьның баштайгы идеялары тыва чоппун хосталгаже, бот-догуннаан чорукче ыдыктыг чүткүлү-биле бүрүн дүгжүп турган. Революцияның соонда күчүлел-биле холбашкан чүүлдер оске төөгү-дүр. Нарын төөгүлүг амыдыралды чаңгыс талалаан көрүп болбас деп бодаар мен.

— Бистің институтка дыка-ла үр ажылдаан-дыр силер аа...

— Ниитизи-биле он беш чыл, күш-ажылчы амыдыралымның барык чартының маңаа ажылдаан мен. Төрээн дыл кабинедин эргелекчилеп, оралакчы директорнуң болгаш директорнуң эргe-дужаалынга ажылдап чордум. Удуртур эргe-дужаал-биле холбажырга чогаадыкчы ажыл «аскай» бээр чүве. Ындыг-даа бол, сес, дөрт класстарга тыва дылдын ооредилге помнарын, морфологияны өөренирнин методиказын, хөй санныг программаларны, методиктиг сүмелерни болгаш өске-даа ажылдарны кылгылаан мен. Он чыл ажыг үе иштинде РСФСР-ниң Чырыдыышкын яамызының национал школалар талазы-биле эртемшинчилел институдунуң Тыва лабораториязынга ажылдадым. Тоган чылларның эгезинден тура дедир чаныс, тыва дыл болгаш литература кафедразын эргелекчилей бергеним бо-дур. Ам базала тыва дылдың өөредилге помнарын, программаларын, башкыларга методиктиг дузаларны бижиирин уламчылап тур мен.

— Эртем талазы-биле шыырак атты Силерге тывыскандыр. Ону чедип алырынга Силерге дузалаан башкылар көвей боор аа, Александра Кас-Хөөевна?

— Доцент атка төлептиг болганымга салдарын чедирип, мурнунда школага болгаш Кызылдың пединститутунуң дыл башкыларынга, ылаңгыя тыва дыл башкыларынга хамыктың мурнунда өөрүп четтиргенимни сагыш-сеткилимнің ханызындан илередип тур мен. Мөң дыл эртемиңге сонуургалдыымны эң-не баштай төрээн дыл башкылары оттурган дизе черле частырыг болбас. Дылды башкылаарыбыле ол талазы-биле эртем, эртем-методиктиг ажыл кылыры аразында улуг ылгалдыг.

Эртем-методиктиг ажылдарны Шулуу Чыргалович Сат, Доруг-оол Алдын-оолович Монгуш, Екатерина Барыкааевна Салзыммаа, Куулар Хунажыкович Оргу, Арыя Араптановна Алдын-оол, Сенмит Тамба-Сюрюковна Ооржак, Дудаа Хунаевна Ооржак олар-биле эмеглежип-даа кылын турдум. Дуржулгалыг, филология талазы-биле хаңы билиглиг эртемденнер, хөй чылдарда тыва дыл башкылап келген эшоор кижиге кончуг дузалаар боор-дур. Оон ангыда бодумнуң хууда кылганым өөредилге помнары элээн каш апарган.

Тыва АССР-ниң школазының алдарлыг башкызы А. К. Ойдан-оол-биле кыска чугаа ындыг чергелиг болду. Ол РСФСР-ниң «Чырыдыышкынының тергиини» деп хөрек демдээ-биле базы шаңнаткан кижи. Ам ол эртем ады чедип алганынга сагыш-сеткилин хынап, өөрүп, чогаадыкчы ажылынга дузалажып келген эш өөрүп чаагай сеткил-биле бодап чоруур.

Монгуш БАПЫР-ООЛ.

ДЕТКИМЧЕНИ АП ТУР БИС

Межегей суурнуң урап чүүл школазы тургустунга-ла элээн каш чыллар эрте берген. Ол үениң дургузунда бергедээшкиннер база тургулаан. 1991-1992 чылларда школаны мырыңай хаарынга чедип турдувус. Ынчан Межегей ортумак школазының директору Кара-Кыс Кожай-оолович Монгуштуң база ынчангы сумы даргазы турган Павел Егорович Усковтун ачызы-биле школа ажылдап артар аргалыг болган. Устунде адаанывыс ийи даргалар оон-моон тускай эртемниглерни чалап эккеп, бажың-балгат-биле хандырып тургаш. школаны арттырын алыр аргалыг болганнар.

Школага ажылдап келгеп үезинің дургузунда элээн каш доозукчуларны үндүргеп. Оларның иштинден Виктория Алдын-оол тыва хөгжүм талазы-биле мергежилди чедип алгаш, ам Кызылдың уран чүүл училищезинде бодунуң шнак эртемин уламчылап, ийиги курста чедиппишкиннинг өөренип турар. Аккордеон класының доозукчузу Терентьева, ам Бай-Хаактың уругларның урап чүүл школазында аккордеон башкызы болуп ажылдап турары өөрүнчүг. Ол ышкаш бо школаны доосканнардан Зоя Ондар Межегей ортумак школазында эстетика башкылап, Лилия Ойнарова — эге класстарда, Елена Сарыгбаевна — эмнелгеде фельдшерлеп ажылдап турар-даа болза, боттарының урап талантызын чонга бараалгадып, темалыг кежээлерге, концерттерге үргүлчү киржип турары мактанчыг болбайн канчаар. Олар чүгле концерттерге киржип турар эвес, ортумак школада бөлүмнерни удуртуп, боттарының, мергежилин бичин чаштарга дамчыдып берип чоруурлар. Оларны мактавайн, кымны мактаар боор, бичин чаштарның эстетиктиг кижизидилгези дээш сагыш салып чоруур аныяк башкылар ышкажыл.

Бо өөредилге чылында танцы, чүрүлга, үрер хөгжүм, тыва база орус хөгжүм, ниити ырлар класстарында 180 өөренікчи хаара туттунган. 1994-95 өөредилге чылында танцы класын 12 кижи доозуп үнер.

Эге баштай бичин тар класстарга сыңмарлажып турдувус. Ооң соонда школаны улгаттырганы-биле чүгээртээнин ол. Ам бешин кыштың чыккылама соогунда культура килдизиниң ажыл-агый талазы-биле оралакчызы Алексей Баландаевич Саая боду баштап алгаш, сес кижи школаны ыдыктыг, актовый залды кылып турлар. Маңаа культура килдизиниң эргелекчиси Кызыл-оол Калдар-оолович Кууларның сагыш салыышкынын айтыр аңаар. Ол ышкаш «Межегей» эштежилгезиниң баштаар черинің даргазы Алексей Хунаевич Монгуш, чагырга даргазы Анатолий Ооржакович Үндезин оларның улуг-хуузу база улуг. Олар биске хос турган ийи аал иштн чурттаар бажыңны берген. Ону бускаш эккеп салып, бо хүннерде доозуп турлар. Маңаа Республиканың Культура болгаш туризм ямызының оралакчызы Светлана Николаевна Шурышеванын дузазы база улуг болган. Школаны алгылып алыры-биле биске дузаны кадып, акша-төгерикти аңгылап бергенин демдеглевес арга чок.

Ам боттарывыстың иштики ажылывыста бичин четпестер дугайын бижип көрейн. Четпестер чок ажыл-агыйдаа ховар-ла боор. Тапцы клазынга кедиптер, спортчуидик-хептер шуут чок. Балеттың тапочкалары база чок. Уруглар бажыңнарындан бар шаа-биле янзы-бүрү материалдарны ажылган тургаш, боттары даарап ап турар-ла харын. Ынчалза-даа ол кааа фабриканың ышкаш боор дээр силер! Пуанты дээр (бажын гипстен каап, бут бажынга кылаштаптар чымчак тапочкалар) база чок Ол улуг класстарга ыяап-ла хереглеттиңер, ынчангаш ону тывары чугула.

Ол ышкаш тыва хөгжүм хереклеттери чедишпес, ам бо хүннерде баян, улуг чалаган кончуг чугула херек Чаа чыл соонда акшалап дилеп турган, оларны тып аптары бирги чаданың соруглазы болур.

Очур ЛОПСАН.
Уругларның Межегейде урап чүүл школазының директору.

МЕРГЕЖИЛИ ХӨЙ БОЛГАШ

Арат ажыл-агыйын тургузар мурнунда Василий Даржай күш-ажылчы шыырак белеткелди арткен. Ооң эртем-билиниң, кылын чораан ажыл-хөректоринің кысказы-биле санаптаалынар. Кызылда көдээ ажыл-агый техникумунуң доозукчузу. Шериг-албан хүлээлгезин Карелияга эрттирген. Автокран башкарар мергежилин аңаа чедип алган. Шериглен халаткан сөөлүнде «Найырал» совхозка чолаачылдан турган. Кызылдың «Тудуг кезектери» комбинатка турган, телевидел талазы-биле бир онзагай хөгжүм-шин театрының тудуунга идепкейлиг киришкен.

1978 чылда Туранның көдээ тудуг мастерлериниң школазын доозарга, Самагалдайның, Тес-Хем кожуунуң тудугларынче аткарылган. Тудуг мастерлеп, кезек ажылдаан. Автокран мунуп башкарар ажылга он чыл ажыг болган. 1991 дылда тудуг организациязының дузалал ажыл-агыйын бут кырынга тургусчурунга идепкейлиг киришкен. Кызымак ажылшчы ол-ла үелерде бодун, будүүгүдүгеин аъш-чем-биле хандырарының чугулазын ылавыылаллы-биле билип аңкан. Дараазында чылдан эгелеп «Ужарлыг» арат ажылагыйын тургузуп киришкен.

Мооң мурнунда чылларда дүштүнгеп аратчыдылганы катап тургузар дээш хөй белеткел ажылдарын ол чорутканы. Баштайгы дээрезинде 20 хойну, 20 өшкүнү база каш хаванны азыран эгелээн. Эттүк өртээ чиик болурга, мал өстүрериңге немештир тараа тарыыр, чугай өрттедирин организастап киришкен. Кожууннан төвүнден ырак эвес чер. Ында хем база агын бадын чыдар.

— Аңаа бир дугаарында бажыңнаган түлүп алдывыс —деп, Василий Родаевич сактын чугаалады. — Бир удаа өрттедирге, 7-8 тонна чугай үнер. Эрткен чылын 15 тонна чугайны кожуунуң коммунал ажыл-агыйынга, Чыргаланды, Y. Шынаа, Самагалдай суурларның чурттакчыларынга, уругларга садтарынга садын саарган бис.

Чугайның хереглекчилери хөй болун турар. Эрзин кожуунуң төп кижи эмпедезинге, Нарын суурга чугайны чугай өрттедикчилери саткан. Ооң бир килограммда өртээ мун рубль турган. Ам ооң өртээн кайы хире кылдыр тургузарын арат ажылагыйының кежигүннери рынок харылзааларының байдалын барымлаалап, сапап турар янзылыг.

«Ужарлыг» арат ажылагыйында үгле дөрт кижи бар. Тодаргайлаарга, Попуй Ликтан. Ол күш-ажылдың хоочупу. База ол ышкаш Александр Кудажы, Чеченоол Кыргыс. Эвээш-бичиндаа болза, чугайлап кезек орудга хире-шаа-биле киргеп.

«Ужарлыг» арат ажыл-агыйы көдээ ажыл-агый будуруулгелери-биле сырый харылзааларны тударын шепен келгеп. Бо талазы-биле ап турар. Ынчангаш оон кортпайн турар бис. Ол ышкаш Калдар-оол Манчыкович болупун оолдары-биле кады ажылдап турар болгаш одалга системазының доктаамал ажылдап турарында оларның үлүг-хуузу улуг дээрзин демдеглеп кагаа эки.

— Ындыг-дыр, Василий Майлович, дыштанып турар үеңерде кыска интервью бергениңер дээш четтирдим.

— Оон-даа хөйну чугаалап болур чүве-дир ийин. Үе кызыы-дыр. Ам мал кыштаглаашкынының дугайында медээни мөң оралакчымның хүлээлгезин күүседип турар Эрес-оол Донгакович Серептен ап болур силер. Кыштаглаашкын пиитизи-биле чугээр эгелээн чүве. Ам чаа чыл соонда шөлээп ужуражыр бис, чаа тургустунган кожууп болгаш кылыр ажылдар, сайгарар чүүлдер баш ажыг, дыштанып-даа чай чок.

Чугааны Савый-оол ООРЖАК кылган.

Чаңгыс өг-бүленің оолдары

АРАПЧОРЛАР САГЫЖЫМДАН ЫРАВАС

Хөй уруг-дарыглыг Сайын-Белек Арапчор чылгычыны бир дугаарында сес харлыымда көрдүм. Деспеп, Серлиг хемпериңе серии чайлагларына кайгал боттуг, арганзымаар акый бо-ла халдын келир. Ада-немиңе аалорапынга ынчан албан кирер чаңчылдыг. Чамдыкта сыгыдан бажы аткыжего ачамбиле хөөрежир. Ол чайын Депсен школазын бускаш, чолаачылар көжүре берген. Арапчорнуң хөй оолдары-биле 1949 чылда школага кады өөренип эгеледим.

Ынчан Теректигге ийи суур турган. Оларның ийи аразында хемчигеш кызыгаары болуп бадын чыдар. Суурнуң бирээзи шалыктарныг, ийигизи — чоодуларныг. Коягдың чугаалаарга, хепзиг-ле чуведеп оолдар аразынга состер октажыр чүве. «Кошкен» шалыктар биле тус черниң «ээлери» чоодуларның аразынга кезек ылгалышкын хеп-хенертен чавырылган. Чооду оолдар «кошкен-келгеннерпин» күдээлери апаргылаан. Тудум чурттугларның кыстарының чүректерин шалык оолдар «сыдымнап» алгылаан. Чоп чоокшулажып төрелдешкен. Ол-бо чарыктарның ийи сууру дерткү класты доозкүжемге турду. Бора Шалык, Михаил Коштай-оол болгаш өскелер-даа эки чүүлдерни кылган. Шалыктар доктааган турлардан электри чырыны чурттакчылыг кайы-даа черлериниң бажыңнары ап эгелээн. Мартай-оол Шалык, Чапман Бичет, Амырдаа Дорзукпап, адын уттунканым орус дылдыг бир акый ыяш дилер черге ажылдап турган. Тудуг-суур шапкыны-биле туттунуп турган.

Теректиг суур ынчаар хөгжүлдезин эгелээш, Чүргүй-оол Хомушку маадырның адын бөгүн эдилээн совхозтун тову болу берген.

Үе чаңгыс черге турар эвес, чоокку төөгүнү сактын олур мен. Бир катан О Шынааден үжен чыгам оолдар, уруглар аттарга ушкажып каш, Теректигже угланчывыс. Чай эртип, күс дүжүп олурган. Серии хүн. О Шынаа биле Теректиг аразы чус ажыг километр. Узун орукка шылагзынын, суксан эгеледивис. Бисти баштап чоруур элээдилеривис кайын тоор ийик. Өл ааржыбиле суксунувус бичин чандырдывыс. Көгээржиктерде шимелерин чайтыладып, төрелдериге чедирер дээни ааржы-курутту, быжырган тарбаган эттерни элээдилеривис биске сыгап эгеледи. Тарбаганнарның сангырларын, дасныларын «эмгиленкеш», суксунувус, тодуувус хана берди. Күжүвүс база кирип келди.

— Ырлажынар — деп, улуглар-вывыс хөөктүрүпкен.

Терээ костун чытса-даа-ла
Теректигнин ыраан ынай.
Дериткен аттың дерин
соотпас
Дедир хаттың чогун ынай—

деп, амыран ырладывыс. Элээдилер бисти дыңнаап, каттыржып чордулар. Олар ооң сөөлүнде бистен-даа артык ырлаар улус болган. Оңгар-Өдектин ыйылактарындан алдан ажыг. чээрен бистің шимээн-даажывыстан хоюп маңаштылар. Чаражын канчаар боор ону! Тура халышкан чээреннериңе маңы дүжүмге безин кирип келирдир ийин. Ховар аннарны камгалап шыдавайн барганывыс хомуданчыг болбайн канчаар.

Көжээ-Өдек деп ыдыктыг турлагга тогдуктарга база таварыштывыс. Мунган аттарывыстың эзерлериңе бедиктенин үнүп, көжээлериңе бажын суйбап турдувус. Ооң чанынга ыяш коошпалларлыг, аңаа чаашкын суу албан чыдар болгай, ону сонуургаарывыс хөлчок, харын-даа аас деп безин турдувус.

Соонда улгадып, эр апаргаш, Көжээ-Өдек деп ыдыктыг турлагга алдан ажыг механизаторнуң ажылжип удуртуп чордум. Хайыраан черимниң турасказалын, та чүге чүве ийик, буза үстүрүп, чартының арттырып каан. Ада-огбелериниңтиң сагыызыны бүдүн-бүрүн турары кай. Богун ол дугайын дыка-ла хомудап чорумен. Ол турлаг солун-на турган.

Тываның хоочун механизаторлары Сюров Чооду, Айыжы Сүлдум, Дыт-оол Дарма, Иван Артына, Иван Шыдарай, Серен Көк-оол... Оларның овур-будужу сагыжында чуруттунуп чоруур. Ажылчын, кызымак кижилер болгай. Сюров Чооду «О Шынаа» совхозтун кол инженери, Дадар-оол Арапчор Чүргүй-оол Хомушку аттыг совхозтун кол инженери турду (амгы үеде малчын), Маадыр-оол Арапчор кол инженер, «Чодураа» совхозка директорлап-даа турду. Казак-оол, Федор. Ол оолдарның чарылбас эжи чораан мен.

Арапчорлар дээрге тускай хевириниң ажы-төлү. Харылзаачылары база бар. Кыстары хөй ажы-төлдүг. Бурунгу үениң ыдыын, сүзүүн төөгүн чыдар Самагалдай суурда электри-харылзаа четкизинин даргазы Делег Арапчор, көжүүн чагырганының даргазының оралакчызы Орус-оол Арапчор. Оон улаштыр алырга, сан-хөө, КАМ, милиция ажылдакчылары дээш, олар улажын чоруп каарлар. Ынчангаш чаңгыс ог-бүленден улуг төрел бөлүк тургустуна берген. Оларның ажылгыры, карак кызылы, бөдүүн кижилерге сагыш човангыры аттыг улус.

1973 чылдың чазынында Дадар-оол, Маадыр-оол Арапчорлар, Айыжы Сүлдум база мен Көжээ-Өдээнин ховуларын чарып кааптывыс. Ажыл-ниң аңаа хайныгын-ла турган. Ол ховулар хөй-ле кижилерни механизатор ажылга белеткээн.

Кайы-даа көжүүнда чаңгыс ог-бүленин төлептиг ажы-төлү өске эш-өөрлери-биле бир баг кылдыр каттыжын, ниитинин ажыл-хөректорин кылын чоруур. Ол чорукка ада-ие чоргаарланыр, чаңгыс чер-чурттуглары таарзынар. Бир эвес чоппун идегелин күүседин шыдавас болза, эрге-дужаалдан, албан-хүлээлгеден чайлааны дээре.

Арапчорларның эң өскелаа талазы бар. Күрүне ажылы биле хуузунда ажыл-хөректорниң ылгавырын эки билир. Ылаңгыя Маадыр-оол биле Дадар-оол. Оларның арттырган истери бар болуп турар. Ылаңгыя машина-трактор мастерскаяларын тудун кылырынга төлептиг үлүглерин олар кириштирген. Белек аттыг уруглар слды болгаш өске-даа тудугларга Арапчорлар киришкен.

Күш-ажылы-биле чопунга бараан болуп чоруур Арапчорларны алыран өстүрген. чаягаан хүндүлүг аваның ады Диизенмаа. Улустар аразынга болунун адын сыкпас кылдыр оолдарын, уругларын кижилаткен аданын ады Сайын-Белек. Диизенмаа энеиин Соянарла, Чооларда кыстары бег-кунчуглерынын ынак келиннери болуп чүүрүп чоруур. Ажылдарда чиилеп эдертин бар чыдар ол кыстарның дугайын бир үеде таныштырар мен. Диизенмаа биле Сайын-Белек Арапчор ийиниң келиннери база бир онзагай болгай.

Моторк ТИРЧИН.

Школа амыдыралы

ЧАА АРГАЛАРНЫ АЖЫГЛААР

Берге үе дээр шак бо өйде амыдыралын салбайн, ажылжи-биле черивистиң алдарадын сыкнайн чурттап, ажылдап чоруур кижилер барынга кижи канчан чоргаарланмас боор. Мен маңаа кымбир кижини дээрже үндүр мактаар деп-даа сорулга салбаанымны айтып каайн. Чүвениң шыны херек, көстүп турар түүлдер көскү-ле болгай.

Күстен бээр Сукпак ортумак школазында шала чолдаксымаар-даа болза хоңу дурт-сыныг, оожум бүдүштүг шала каттырымзаан шырайлыг угбайны эскерген кижи мен. Чоокта чаа ол угбай-биле ужуражып чугаалашкан, силериң дугайында түүлдөн бижип корейн деп дилээримге, угбавыс уг-даа чок ийин.

— Ооң-даа ажыы чок боор дудмам, оода мени эки таныыр эвес силер, мээң кичээлдеримге олурушкан эвес силер — дээн чижектиг сөстер чугаалай-дыр. Моон алгаш көөрге угбавыстың сеткил-сагыжының ажыы, бөдүүнү, алыс мактадырынга тура чогу илдең-дир. Ийет харын, мен ооң кичээлинге олурушпаанам шын, эки таныважым шын, ынчалза-даа шудургуээрешкеним түңнелгайында чогаал кичээлдеринге өөредири» «60 маадырларның тура халыышкыны» деп ажык демнежилге кичээли.

Школада «арбай-хоор» бөлгүмүн тургускаш, улустуң аас чогаалын сайзырадыр сорулганы салган. Ооң өөренікчилери — «Аас чогаалы —эртинс-байлаавыс» деп республика олимпиадазынга киришкеш, үшкү черни, кожуунга 1-ги черни алганнар.

Школада чурт-шипчилел булуң-музейин өске башкылар-биле демнежип, дерип каастаан. Маңаа улуг дузалы школаның директору Россия Федерациязының школазының алдарлыг башкызы Б. И. Арапган чедирген.

70 чылдардан бээр языбүрү солуннарга школа амыдыралын, тыва чаңчылдар дугайында бижип келген.

Ажык кичээл эрттирерде, өске эртемнериң башкыларың хаара тудар ажылды чорудуп турар дээш ооң-даа хой-хой ажылдар кылдынган. Луиза Дамбар башкыга дээди категорияның разрядын тывыскан. Ооң өөнүң ээзи Валерий Тюлюшович школада ажыл-агый эргелекчизи, уруу Виктория Валерьевна школада класстан дашкаар ажылдар чорудар организатор-башкы.

Томааныг, ажылгыр 8-ки классчы Верониканы-даа, шала шимченгир-даа болза, сорулгазын чедип алыр 6-гы классчы Леняны-даа көргеш, кижи мынча деп бодаар-дыр: —Башкының өг-бүлези улуг, амыдыралдың чадаларын эртеринге тура-соруу бедик, бурунгаар базып олурар.

Семен АРТЫНА.

ИНТЕРНАТ УРУГЛАРЫ

«Интернат» деп сөстү бодум хуумда бичин турган-ла дыңнай берген мен. Ол англы сөс. Орус дылдан тыва дылче очулдурарга, ниити чуртталга бажыңы дээн хевирлиг.

Тывада интернаттар-ла хой. Кожуун бүрүзүндө школа санай бар. Интернаттың амыдыралында ийи-чаңгыс келир улуска кыдыындан эскертинмес эки-багай талалары бар.

Мен бистиң Кызылда Ф. Э. Дзержинский аттыг өскүс болган ада-иезиниң хайгааралында турбайн турар уруглар школа-интернатында ажылдан турар болгаш, ооң амыдыралын кысказы-биле чырыдыксадым.

Уруглар чаңгыс черде чурттап турар болгаш, эп-найыралдыг, бот-бодунга дузаалгак, улугларының эки талаларын оттүнүксээрлер: башкыларның удуртуп турары эки болза, ажылдаары, өөренири демниг. Олар шыдаар шаа-биле хүн чурумун сагыырлар.

Бо берге үеде уругларның ол эки талаларын багай талалары базып турары чажыт эвес. Чижээлээрге, чамдык элээди уругларны школаны 2—3 чыл бурунгаар доозупкап улуг уруглар чагыра бээр. Школада ортун класстарның уруглар, ооларын улуг классчылар, бичиилерин ортунлары айбылаар, оларны кажарлаар, мегелээр, таакпылаарынга өөредир дээш, ооң-даа ыңай. Эң коргунчуг түүл — мында өөренікчилерниң хой нуруузунуң авалары, ачалары бар. Олар ажытолүн шоолуг-ла херекке албастар. Азы оларынга ийнчаңгыс кээр, азы чүгле чайгы дыштанылгада кээп ан турарлар. А чүгле ачалары бар уругларның адалары школага уруглары дооскуже, бир-ийи көзүлзе экизи ол, ооң соонда ис чок чиде бээрлер. Чижээнге мээң 4 классты доостурган, боду өөредилгезинге сундулуг өөренікчим уругну ан көрээли. Ол боду Самагалдайдан келген. Амгы үеде ол 5 класта өөренип турар. Ону ачазы шуут тоовас. Дуңмалары база школа-интернатта, ең бичези бир класс. Дыштанылга бүрүзүндө улузунуң кээрин манаарлар, а төрелдериндеи ол хире чаптанчыг дуңмаларын сонуурган, чаңгызы-даа кедбээн. Арай деп келзе-даа, дораан чоруурунче далажы бээрлер. Ол кээрде чаш кижиниң сеткилин өөртүптер чүү-даа эккеп бербес, бешин чадаарда демир-үжүк, кыдыраштар-даа... Азы интернат халас чемгерип, хенкерип турар деп бодааш, ындыг ирги бе?

Тывада бай-шыырак чурттап турар улус хой. Олар 1—2 ажы-толдуг. Өскүс чаштарны кыдыындан кээрген, оларның амыдыралын бут кырынче түргүсчүр болза, олар амыдыралда бергелерни чүгээр чиик ажыл эртип, багай үлегер-чижектиг кижилериң аснаанче кирбейн барын база болур-ла болгай. Бижиир болза, хойну-ле бижин болур. Моңу помчааш, қымга түү чедир билдинмейн азы сеткилинге дээнкеиил, оларның чагаазын манап турар мен. Келгеш ужуражып-даа болур.

Телевиденіеге солуп кижилер, артистер-биле ужуражылгалар болуп турары экидир, дыңнаксанчыг-дыр. Оларның эки үлегер-чижээ улуска кончуг дээштиг. Ол шын. А башкылар-биле... Кандыгдаа эртемниң кижизи башкының «алдын» холунуң адаабиле эткен дизе, частырыг чок. Оларның амыдырал-чуртталгазы аныяктарга база үлегерлиг боон болур-ла болгай.

Бистиң школа-интернадыныска үр үеде боттарының өөренікчилериңе үлегер-чижектиг, быжыг билигни харам чокка берип чоруур, келир үениң кижилерин амыдыралдың делгем оруунче үдеп, олар дээш ие сеткип чоруур башкылар хой. Оларга хүндүткел-биле Нарын Базыр-ооловна Ховалыгны, Надежда Иргитовна Мижит-Доржуну, Валентина Бүткеевна Ооржакты, Людмила Ворфоломеевна Сорокинаны, Тамара Семеновна Коровинаны, Раиса Ивановна Кавервзинаны, Эльвира Алексеевна Крыцинаны болгаш өскелерни-даа адап болур. Бистиң интернат уруглары аная огбүлеге өскен уругларга деңнээрге, дажок ылгалдыг. Ынчаңгаш аная хоорай школаларының өөренікчилери-биле ажыл бистиң уругларывыстыы-биле деңнээр болза, база ылгалын турар. Үчүгле өзулуг ие сеткилдиг, кээргээчел, ажы-төлге эн-не ынак кижилер маңаа шыдажын ажылдаар дизе, частырыг болбас боор.

Бо школа-интернат үндезилеттингениниң бээр чеже-чеже кижилер ону доозуп, амгы үеде чаагай херекти бүдүрүп чорбас дээрил. Ол база коллективтиң, школаның ажылының түңнели-ле болгай. Чылдар эртер. Бистиң амгы ажы-толувус база ындыг мөзүлүг кижилер боор дээрзинге бүзүреливис улуг.

Клавдия ОНДАР.
Башкы.

Харыы сөстен бериңерем

БУРУУЗУН БОДУНГА АЛЗЫН

1994 чылдың ноябрь айның 19-та үнген «Моңгүн-Тайгаже көрүп көрүңерем» деп материалды бижээн Доңгак Александр Николаевичиниң материалынга таарышаанывысты бо чагаага илередип бижидивис. Бодуңуң четпес ажылын, кошкак, негелде чок чоруун ол дарганың эгенмейн-даа «Шын» солунга үндүргенин бистер шуут кайгаан, харын-даа эпчоксундувус.

1994 чылдың октябрь 25-те ажылдан олурувуста кожуунуң кодээ ажыл-агый эргелериниң даргазы А. Н. Доңгак: «Малчын» совхозтың машинаазынга бензинден күдүп берилер. Барын-Хемчикче хуралга баар даргалар чүве» — дээн. А бис: «Слесарывыс артык кезектер дилеп чоруткан, ам чедип келир маңанар» — дээривиске, хоржок. «Комиссия дүүн бензин доскаарын хаан шаапкан, ам бис ону ажытпас бис. Чок болза, кожуун черинден комиссиядан, чок болза, таңмалыг бижиктен эккелиңер» — дээривиске, ол дарга бистин ажылдаар черивистин иштинге кирип келгеш, бистериң «бюрократтар» деп соглеп, эжинвисти чара шаапкы дег хаап, соглеп үнген. Силер Чадааңага эвес, а биске чагыртыо силер деп турган. Ооң соонда болуңуң кошкак ажылын бисче чайын, кончуттуңуп турду. Дээди артемниг даргa кижи-дир эвесне.

Кызылдан хөмүр чедирип келген колонна 30 ажыг машина боттары удуртуп чоруур бензовозтуг келген. Чаңгыс соок эртен чайгы солярка чаржай бергеш, акпайн барган. Дүүн соонда чылый бээрге ажылдай бергеш.

Кожуунуң экономиказының бадын турары болуун операторлар бистерден эвес, а чамдык дээди артемниг даргаларның халаргай, билиргек, бодун орү кордүперинден. дужааргаандан болуп турар деп билир бис. Кожуунуң электростанциязының күжүнүң эвээжиннден чаа колонкалар биске салдынмаан, эрги колонканың артык кезектериниң тывылбазын безин билбестер-дир. «Чадааңаның даргаларының кошкак ажылы-дыр. Чаңгыс колонка безин тып шыдавас» — деп, бистиң даргаларны дорамчылап, бисти куду көрүп турар. Чадааңаның даргалары караан шийин, кулаан дуглан алгаш орбас, кижилериң төлептиин, ажылдан билирин көргеш, ажылдадын каан.

Бис кожуунувустуң эдиңге, сүдүнге немелле кылдыр боттарывыс малды остүрүп, ижип, чип-даа билир бис. Кожуунуң малмаганының баш санын остүрүп чалап каан; оон экономиказын бадырын олурар хирезинде-ле, өскү чудааның уаер дээн ышкаш, ажылдакчы, удуртукчу кижи хирезинде бисти дорамчылап, бодунуң кошкак ажылын бисче канчан чуүй каарыл? Ажылагыйларның кырган, брак хойлары донуп-дожан, өлүп, төрүп, бергеден турарын кандыг ажыл кылып турар бис дээрил? Күрүнеге дужаар дээш үзүп каан малдар канчан төрүүр боор. Кожуунуң кодээ ажыл-агыйының удуртукчузу А. Н. Доңгактың четпес, халаргай ажылы-дыр. Ол ышкаш ол малдарны санап, түпеп коорге, ай санында отчет-учетту сандаргай кылын турарындан чамдык малчыларда малмаганың четпестээн база бистериңе, операторларның буруузу бе? Кывар-чаар материалын совхозтарынга сагындырбайн чүүү кылып олурган дарга ирги?

Бистер оскен-төрээн совхозувуска ажылдан чораан бис. Ынчаңгаш бензинни, солярканы кандыг-даа берге байдалларда күдүп берип, дузаны кылып турар бис. Кижилер артык кижи турар. Дээди артемниве чок-даа болза, иевистиң төрүп бергеийн буду, холу-биле ажылдап, аллын-даа дипломдан, дээди артемниг чамдык даргалардан шыпчы болгаш шыларлыг бис.

Моңгүн-Тайга кожуунуң АЗС 13-түң операторлары:

КУУЛАР, БАДАН, САЛЧАК, ИРГИТ, механик ДАМБАА.

• Хууда бодал •

ӨСКЕ ОРУК ЧОК

Бистиң чурттап турарывыс бо кайгамчык өскерличел үеде Чечен Республикаже Россия Федерациязының Иштики херектер база Чепсектиг Күштер яамыларының шериг күштерин киргениниңден бээр ам 20 ажыг хонуп тур. Чечен Республикаже Россия Федерациязының колдап киргенин (мен ону ынчаар билир мен), бистиң Тыва Республикада Тываның бот-догуннаан улусчу намының кежигүннери, удуртулгазы чаңгыс аай шыңгыы буруу шапкан бис.

Бо болуушкуннарга хамаарыштыр Тыва Республиканың Дээди Хуралының (Парламентизинин), Президентизиниң болгаш Чазааның Россия Федерациязының Президентизинге, Федералдыг Хуралынга болгаш Чазааңга база Чечен Республиканың чонунга кыйгырыгларын сеткилим хаңзызыдан деткип турар мен.

Бодунуң хүрээлениңде бактаан турар Чечен Республикаже чепсектиг халдаашкын, ооң төвү Грозный хоорайны дүн-хүн чок ең сайзырангай шериг чепсектери-биле бооп, бомбалап турарын хүн бүрүде Топ телевиденіениң «Вести» программаларындан көрүп тур бис.

Бо удаада Россия Федерациязының Президентизи Б. Н. Ельцин кончуг-ла улуг частырыгны кылды. Ам ол частырыгны эдип, доктаадын алыры дыка берге.

Россияның шериглери бо чоокку хүннерде Грозный хоорайны эжеледп-ле аарлар боор. Ынчалза-даа чечен чонну ооң-биле тиилеп алдывыс деп бодаары бүтпес херек боор ийин оң. Бодунуң тоогүзүнде ыңдыг улуг дора көрүүшкүште чидириглерге, истеп сүрүүшкүннерге таварыжып чораан чечен чоп бодунуң салым-чолун боду шиитпирлээр эргелиг.

Бистиң алган-мактаан келгенивис ССРЭ-ниң салгакчызы — Россия Федерациязы Каттышкан Нациялар организациязының «Үндезин чоннарның болгаш төрел-болук амыдыралдыг биче буурай улустарны камгалаарының» Конвенциязынга бо хүннерге чедир ат салбааны аная эвес дээрзи билдиңгир-дир.

Афган Республикаже ССРЭ-ниң Чепсектиг Күштериниң кезектериниң киргениниң 15 чыл болуп турары бо хүннерде РФ-тиң удуртулгазының бодунуң девискээринге улуг дайынны үндүргенин буруу шавар мен.

Чечен Республиканың девискээринге дайын чорудулгалары бо чоокку үеде соксай бээринге бүзүревес мен. Ооң түржүк ооң багай салдары РФ-тиң өске субъектилериңе черле кээр апаары чугаажок. Ынчаңгаш бистин бичии тыва чонувусту бо нарын үеде болуп турар болуушкуннарга шын үнелелди берин, ол-ла болуушкуннарның бистиң боттарывыстың амыдыралывыска моон соңгаар кандыг салдарлыг болуп болуруп ханызы-биле медереп билирин күзээр-дир мен.

Чечен Республикада бо хүннерде болуп турар хан төгүүшкүнүг дайынны доп-дораан соксадыры бир дугаарында РФ-тиң Президентизинден ооң Чазаандан хамааржыр. Ынчаңгаш Тыва Республикада политиктиг партияларның кылган медегелдериңе бүрүнү-биле катчыр кижи-дир мен. Бо нарын айтырыг, бир дугаарында Россия Федерациязының шериг күштериниң Грозныйны эжеледп алыр деп турарын доп-дораан соксадырын, чорүлдээлиг айтырыгларны чүгле политиктиг чугаалажыышкыннар-биле чедип алдынган турары пегеттиниң турар.

Ооң өске орук чок. Россия Федерациязы болуп делегейниң ең улуг күрүнелериниң бирээзи кылдыр санап турар болза, ол делегейниң өске күрүнелериниң хой кеминиң хүлээп көргени хоойлу-дүрүмнерин база хүндүлеп, хүлээп коор ужурлуг.

Чечен Республикага тайбын амыдырал катап тургустунзуп, ооң чону бодунуң келир үеэзин болу шиитпирлезин деп үнүм кадып ор мен.

Чкалов МАНДЫЫНЧЫ.
ТР-ниң Дээди Хуралының депутады. Бот-догуннаан Тываның улусчу намының политиктиг чөвүлелиниң кежигүнү.

Эки чаңчылывысты эгидээли

БОТ-ТЫВЫНГЫР КОМПОЗИТОРЛАРДА

Бот-тывынгыр болгаш профессионал-даа диртип чорзувусса, чылдың төнчүзү декабрь айда чыл санында-ла республиканың Виктор Көкоод аттыг хөгжүм-шин театрынга, Улусчу чогаадылга бажыңынга, Кызылдың уран чүүл училищезиниң концерт залдарын шыгырт долу кылдыр чонну чыын алгаш, боттарывыстың шаг-шинээвис аайы-биле чылда кылган чогаал ажылдарывыс-биле таныштырып, улуг-биченің сагыш-сеткилин өөртүп чораан бис. Сөөлгү чылда ол чаңчылывыс чидип бар чыдарынга, ол чараш, чаңчыл болган эки хүлээлгевисти катап диргизери күзенчиг-дир. Бистиң шак ындыг бот-тывынгыр болгаш профессионал концерттериске чонуң хой кээрин бодаарга, бистиң чогаадыкчы ажылывыс чонга чоок, билдингир, дыңнаксанчыг болуп турарының херечизи деп санаар мен.

Төрүмелинден талантылыг улуг-биче-даа бистиң композиторларывыс эрткен чылын чонувус мурнунга массалыыбиле үнмээн-даа болзувусса, бичии юбилейлиг концерттеривисти хире-шаавыс-биле бараалгаткылаан бис. Кымнарыл ол? 70 харлаан салым-чаанныг композиторувус Саая Мынмырович Бюрбе, 60 харлаан ховар хол үжүктүг Базыр-оол Хомушкуевич Чүлдүм-Сүрүн, 50 харлаан дирижерувус Виктор Салчакович Тока, кымга-даа дөмей эвес чараш аялгаларлыг Анатолий Салчакович Конгар болгаш ооң-даа өске биче пазылыг, эгелеп чоруур, аныяк композиторлар боттарының чогаадыкчы ажыл-ижин чонга бараалгаткан.

Республиканың Композиторлар эвилелиниң оралакчы даргазынга соңгуттурган болгаш чонуң амыдырал-чуртталгазын көрүп, билип алыксаанымдан Ермаковск районунуң (Красноярск крайы) тывалар-ның, «Чедер» курортунуң дыштаныкчыларының, Хандагайты, Солчур суурларының (Өвүр кожуун), Улуг-Хем кожуунуң чурттакчыларының дилээ-биле бодумнуң акшатөгериим-биле, чогаадыкчы эшөөр-биле кады сургакчыладым-даа... Ынчалза-даа сайыттарның, профессионал бис дээр мойнун долгаардарның кижи деткипки дег чылыг, кижизиг сөзүп-даа дыңнап көрбээн мен. Мынчага чедир чонга таарышпаан ыр, шүлүкдаа чогаадып көрбээн мен. Ол хиреде чаңгыс пом-даа үндүрүп көрбедим. Харын-даа сайыдым турган Ч. Ондарның «Сөөлгү өртээл» деп помун үндүрериңе өөм ишти-биле аажок-ла ажылдажык мен, ол ыңкат композитор алдарлыг башкы А. С. Тановтуң үш ыры помнарын үндүрүү, харыысалгалыг редактор-даа болдумна...

Декабрьның сөолгү хүннеринде республиканың Композиторлар эвилели семинар организастаан, аная база киришпиим. Бүгү назыда ажылдан келгеш, культура шугумунуң ындыг семинарынга киришпези меңээ эпчок болган. Эвилел эвээш-биче-даа болза, чылда кылган отчедун берш, ажылын организастаанын эки дээр мен. Аңаа улуг киржилгеня С. М. Бюрбе, С. И. Бадра; Т. Т. Балдан, Т. Ч. Даваа болгаш музыковедтер З. К. Казанцева, В. И. Борисенко база Культура яамызының симфониктиг оркестриниң дирижеру В. А. Шапанны олар идепкейлиг қыллылар.

Ылангыя Татьяна Туматовна Балданның удуртқаны тыва национал оркестрни мактаардыр мен. Чыгдын келген композиторларга бодунуң аныяк оркестриниң хөгжүм херекселериниң составы-биле таныштырып, қандыг хөгжүм херекселериниң қандыг одуругга, октавага қандыг нотаны ойнаарын бижидип, өөредип, хөгжүм херекселериниң шыдал-быраазын безин төөгүп берип, композиторлардан чаа чогаалларны дилеп турганы мени өөртү.

Композитор Кан-оол Баазан-ооллуң уруу Алена Баазан-ооллуң «Ойнаар-кыстың самы», Александр Лаптаның «Ыр-лаал чүрээм», Саая Бюрбениң «Тыва хөгжүм херекселериниң концертин» ойнаанны шыны-биле чугаалаарга, профессионал чараш оюн болду. Татьяна Туматовна консерватория дооскан профессионал эвес-даа болза, профессионал деңнелде дирижер болгаш музыкант-тыр. Ооң консерватория дооспааны кымга-даа хамаан чок, ол төрүмелинден талантылыг музыкага бердинген, сорук күзели бедик кижи-дир. Ындыг кижи өскээр кайнаар-даа ажылдаар болза, музыка-биле қады чоруур профессионал төрүмел деп чүве ол-дур... Владимир Кара-Салдың сөзүнге Саая Бюрбениң «Чаа Тыва» деп ниити ыры Тамара Чамзыевнаның дирижёрлааны-биле чараш қылдыр күүсеттинди. Кызыл-Эник Кудажының сөзүнге Сергей Бадраның «Тыва» деп ниити ырызы база ол-ла күүселде-биле чараш болган.

Удавас республиканың композиторларының хуралы болур болгай. Ол хуралга эвилелдің даргазы турган, ам бо хүннерде эмчиде чыдын эмпедип турар, ёзулуг-ла профессионал композиторувус Владимир Салчакович Токаны катап соңгуп, эвилелдің ажылын чогуур деңнелге көдүрериң, боттывынгыр база профессионал деп ёзу барымдаалаан, эргиин калган сөстерден уштуп, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарып, бо чаа 1995 хаваа чылында чедишкиннерин күзедим.

Батый КЕНЕШ.
Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң баштаар черинин кежигүнү, Культураның алдарлыг ажылдакчызы.

САГЫШТАН КАЯА ЫРААР

1. ХЕРЕМЕ СУМУЗУ

Тыва манчы-кыдаттың колониязы боор, ийи чүс чыл дургузунда ортаакы вектерниң кара тамызындан уштунмайн турар шагда орус болган кыдат империяларның аразында хили-кызыгаар Хан-Дээр сыңнан чоруткаш, Улуг-Ужарга кээп үскен турган. Сөөлзүреди Улуг-Хемни өрү чоктаан орус тараачыннар Ус-Аксы, Ус-Бажы деп суурларны тулун турумчуй берген, Анныг-дииңнг, балык-байлаңныг ол черни шуут ажыглаар арганы тыпканнар. Ус-Аксыны колдуунда хакастар турумчааш, ол черниң чурттакчылары болур Кашпал тывалары-биле торелдөргүл болуп чурттай берген-нер. Сааралдан бээр Үстүү-Ургa чедир, колдуунда Улуг-Хем уну, калбак-делгем девискээрге ачы, малчын тывалар чурттап, Хереме сумузун тургускан. Ук суму боду чагырыкчылыг, чылдына албан-үндүрүгү ноян-дүжүметтерге төлеп турган.

Тывага революстуг чаартылгалар эгелей бергенде Хереме сумузу ТАР-га хамааржын турган. Харын-даа бежен чылдарның ортан үезинге чедир Ус-Аксыны тыва школа, интернат турун, садыг-магазини ажылдап, Хереме сумузу бооп хевээр арткан. Сумунуң чурттакчы чонунуң саны үжен чылдарның ортан үезинде муң чыган турганын ынчангы сан-чурагайлар херечилен турар. Эң ылаңгыя ССРЭ биле ТАР аразынга «Улуг-Хем» пароход чорун турар үеде аңаа амыдырал дыка сайзыраан. Пароход бус-биле хөделир болганда аңаа хеергеер одаар түүл түгле ыяш. Ону белеткээр, хем оруун хайгааараар ажылчыннар кыш, чай чок ажылдан турган.

Чаа үениң девин-биле Херемеден Чолдак-оол оглу Түлүш Товариштай, Монгуш Бора-Хопуй сүглар эртем-сургуул чедип ап, аныяк республиканың бурунгаар хөгжүлдезинге биче аяс үлүг-хуузун катканнар. Төөгү эртемнериниң кандыдаты Владимир Очурнуң аразы Сарыг ТАР-ның Биче Хуралының кежигүнү боон. Кашпалдың арат чонун төлөөлекчилеп чораан. Профессор Шулуу Сат Кашпалдың кара хаяларының аразынга төрүттүнгеш, чайлаг школаазынга үжүк-бижикке өөренди. Аравэчилер Түлүш Хүргүлек, Түлүш Сундуй, Сат Дүкежек, Мочак уруу Дадыңмай, Дамдак уруу Татьяна, Сат Даваа болгаш өскелер-даа пароход ыяжы хан, амыдыралының эге базымнарын эгелээннер. Сөөлүнде барын оларның аразындан тыва эки турачылар, алдарлыг башкылар, ажыл-ишчи, эки мөзүлүг кижилер үнгени база-ла таварылга эвес.

2. СУМУ ДАРГАЗЫ ДАМБА

Кашпалда Хаанныг деп хемчигеш бар. Ол хемниң солагай талазында кадыр артты Аданныг-Арт дээр. Тооляургу чугаадан дыңнаарга, ол хемге хаан кижи чурттап, харын-даа адан-тевелерин өстүрүп, соңгу чүкте кыргыстар, мурнуу чүкте кылаттар-биле садыг-наймаа кылын турган дижир. Шынап-ла, Хаанныгның аксы элээн делгем. Кашпалдылар аңаа тараа тарын, ол хемниң суу-биле суггарып, шаң кылын, аттар-биле тараа бастырын турган истери чоокка чедир чыдар чүве. Ам ол черлер далай адаанче кире бергени хомудаанчыг.

Аңаа, Хаанныг аксынга Хереме сумузунуң даргазы Кара-Хөйлеп оглу Түлүш Дамба чурттап, ажылдан чораан Ону бүгү сумунуң пазы четкен араттары боттарының хуралынга 1935 чылдың чаңынында соңгуп алган чүведир.

Орус, тыва татар, хакас кижилериң ең найыралдыг, козка-хелбээ чурттаарынга бодунуң үлүг-хуузун суму даргазы кириштирип келген. Бозагага чайлаг школазын ажыдарынга, Ус-Аксынга күрүне садыын организастаарынга боду-биле киржин турган.

Өөнүң ээзи Суваңмаа-биле Тываның революстуг намынга кирип, чаш ажы-төлүн кижизилин, мөл-маганын өстүрүп, хөй ниитиниң ажыды дээш үйгу-чыдын чок шыравын келген. Суму даргазы ол үеде күрүнеден чаңгыс ваңмаа чоруткаш, дораан эккелген. Кайнаар баарын, каш хонарын-даа чугаалаваан. Аная-ла Ус-Аксы четкеш, кызыгаар заставазынга баар дугайында каш сөс окташкан, ол-ла. Үчүгле сырбык чаштыг, ачазының ынак уруу Үйнук адазын Улуг-Хем ээринге чедир эдерген.

Хереме сумузунуң даргазы Түлүш Дамба ол олчаан аалынче ээп келбээн.

3. «КОНТРЛАР»

Заставаның кара-бажыңына Дамбаны суп алган соонда Херемеден Меллер, Дамдак Хыртыңмай дээр араттарны база тудуп эккелген. Ооң соонда Үрбүп сумузунуң даргазы Сайын-оол баштаан келек кижини база бадырын келген. Үүү болганын кым-даа билбээн. Харын кызыгаар шеринин очулдурукчузу Константин Устинович Артомонов дээрзи катыы-нткизин төлүп, ам моондаа куду балар силер деп дыңнаткан ол-ла.

Ус-Аксынга улуг сал даг дырыгаш, Улуг-Ужар кайы сеп дээш сыыладын бадынкан Улуг-Хемниң чалыгларынга ужур шаптырын каар чаазын алгы тоннары өлүп, бырынкайган хөкүй араттарны Минусинск хоорайның кара-бажыңынче кинр ойладынкан. Балданның удуртқаны тыва национал оркестрни мактаардыр мен. Чыгдын келген композиторларга бодунуң аныяк оркестриниң хөгжүм херекселериниң составы-биле таныштырып, қандыг хөгжүм херекселериниң қандыг одуругга, октавага қандыг нотаны ойнаарын бижидип, өөредип, хөгжүм херекселериниң шыдал-быраазын безин төөгүп берип, композиторлардан чаа чогаалларны дилеп турганы мени өөртү.

Композитор Кан-оол Баазан-ооллуң уруу Алена Баазан-ооллуң «Ойнаар-кыстың самы», Александр Лаптаның «Ыр-лаал чүрээм», Саая Бюрбениң «Тыва хөгжүм херекселериниң концертин» ойнаанны шыны-биле чугаалаарга, профессионал чараш оюн болду. Татьяна Туматовна консерватория дооскан профессионал эвес-даа болза, профессионал деңнелде дирижер болгаш музыкант-тыр. Ооң консерватория дооспааны кымга-даа хамаан чок, ол төрүмелинден талантылыг музыкага бердинген, сорук күзели бедик кижи-дир. Ындыг кижи өскээр кайнаар-даа ажылдаар болза, музыка-биле қады чоруур профессионал төрүмел деп чүве ол-дур... Владимир Кара-Салдың сөзүнге Саая Бюрбениң «Чаа Тыва» деп ниити ыры Тамара Чамзыевнаның дирижёрлааны-биле чараш қылдыр күүсеттинди. Кызыл-Эник Кудажының сөзүнге Сергей Бадраның «Тыва» деп ниити ырызы база ол-ла күүселде-биле чараш болган.

Удавас республиканың композиторларының хуралы болур болгай. Ол хуралга эвилелдің даргазы турган, ам бо хүннерде эмчиде чыдын эмпедип турар, ёзулуг-ла профессионал композиторувус Владимир Салчакович Токаны катап соңгуп, эвилелдің ажылын чогуур деңнелге көдүрериң, боттывынгыр база профессионал деп ёзу барымдаалаан, эргиин калган сөстерден уштуп, чогаадыкчы ёзу-биле ажылдаарып, бо чаа 1995 хаваа чылында чедишкиннерин күзедим.

Батый КЕНЕШ.
Тыва Республиканың Композиторлар эвилелиниң баштаар черинин кежигүнү, Культураның алдарлыг ажылдакчызы.

Төөгүнүң балалчак арыннары

даа адан-тевелерин өстүрүп, соңгу чүкте кыргыстар, мурнуу чүкте кылаттар-биле садыг-наймаа кылын турган дижир. Шынап-ла, Хаанныгның аксы элээн делгем. Кашпалдылар аңаа тараа тарын, ол хемниң суу-биле суггарып, шаң кылын, аттар-биле тараа бастырын турган истери чоокка чедир чыдар чүве. Ам ол черлер далай адаанче кире бергени хомудаанчыг.

Аңаа, Хаанныг аксынга Хереме сумузунуң даргазы Кара-Хөйлеп оглу Түлүш Дамба чурттап, ажылдан чораан Ону бүгү сумунуң пазы четкен араттары боттарының хуралынга 1935 чылдың чаңынында соңгуп алган чүведир.

Орус, тыва татар, хакас кижилериң ең найыралдыг, козка-хелбээ чурттаарынга бодунуң үлүг-хуузун суму даргазы кириштирип келген. Бозагага чайлаг школазын ажыдарынга, Ус-Аксынга күрүне садыын организастаарынга боду-биле киржин турган.

Өөнүң ээзи Суваңмаа-биле Тываның революстуг намынга кирип, чаш ажы-төлүн кижизилин, мөл-маганын өстүрүп, хөй ниитиниң ажыды дээш үйгу-чыдын чок шыравын келген. Суму даргазы ол үеде күрүнеден чаңгыс ваңмаа чоруткаш, дораан эккелген. Кайнаар баарын, каш хонарын-даа чугаалаваан. Аная-ла Ус-Аксы четкеш, кызыгаар заставазынга баар дугайында каш сөс окташкан, ол-ла. Үчүгле сырбык чаштыг, ачазының ынак уруу Үйнук адазын Улуг-Хем ээринге чедир эдерген.

Хереме сумузунуң даргазы Түлүш Дамба ол олчаан аалынче ээп келбээн.

3. «КОНТРЛАР»

Заставаның кара-бажыңына Дамбаны суп алган соонда Херемеден Меллер, Дамдак Хыртыңмай дээр араттарны база тудуп эккелген. Ооң соонда Үрбүп сумузунуң даргазы Сайын-оол баштаан келек кижини база бадырын келген. Үүү болганын кым-даа билбээн. Харын кызыгаар шеринин очулдурукчузу Константин Устинович Артомонов дээрзи катыы-нткизин төлүп, ам моондаа куду балар силер деп дыңнаткан ол-ла.

Ус-Аксынга улуг сал даг дырыгаш, Улуг-Ужар кайы сеп дээш сыыладын бадынкан Улуг-Хемниң чалыгларынга ужур шаптырын каар чаазын алгы тоннары өлүп, бырынкайган хөкүй араттарны Минусинск хоорайның кара-бажыңынче кинр ойладынк

БИЧЕ СЕТКИЛДИИН ЭСКЕРГЕН БИС

Тибеттиң Ыдыктыг XIV Далай-ламазы Тензин Гьяцонуң Тыва Республикага моорлап чораанындан бээр үшкү чылынче чоокшулап киришкен. Оон бээр-ле Ыдыктыг башкы Далай-ламаның бодуу-биле болгаш Тибеттиң Төп чагыргазы-биле Тыва Республиканың аразында харылзаа улам-на калбарган.

Маңаа дараазында ийи чижек дириг бадыткал болур боор деп бодаар-дыр мен.

Бирээде. Тибет национал тура халыышкынның 35 чылы-биле холбаштыр, тибет улусту деткээнинге сагыш-сеткилиниң ханызындан тыва чонга өөрүшкүзүп илереткен 1994 чылдың мартының 30-де Далай-ламаның тускай бижии.

Ук бижиктиң төнчүзүнде «Силерниң Далай-лама» деп бижээн болган.

Мында база-ла ханы утка бар.

Ийнде. Тывага Тибеттиң Төп чагыргазының культура болгаш информация төвүнүң харыысалгалыг секретары дээрги Таши аалдап чорааннар. Оларның аалдаашкыны 1992 чылда XIV Ыдыктыг Далай-ламаның биске моорлап чораан үеэзинде Тыва Республиканың удуртулгазы-биле кады кылган Дугуржуланың программазы-биле дүүштүнген болуп турар.

Хүндүлүг аалчыларны Тыва Республиканың Дээди Хуралының Даргазы К. А. Бичелдей, ДХ-ниң комитет даргазы Г. С.-М. Иргит хүлээп ап, үдеп чоруп турганын номчукчулар эки билирлер. Оларны Тыва Республиканың Чазааның удуртукчулары хүлээп ап, ажыл-ишчи чугааны база солушкан. К. А. Бичелдей Дээрги Кэлон Кальсанг Иеши-биле ужуражылга үеэзинде дыка хөй чугула айтырыгларны дугуржуп шиитпирлеп алганнар. Тибеттен келген хүндүлүг аалчылар студентилер, эртемденнер, журналистер-биле ужуражып, ажык чугааны база кылган.

Хүндүлүг аалчылар Кызылга чоруп турган үеларинде болуп турган ужуражылгаларынга бодум база кириштим. Ынчангаш ийи чыл бурунгаар Москва хоорайга Ыдыктыг XIV Далай-лама-биле ужурашканывысты сактып келдим. Ол мындыг болган чүве. Ам ону «Шынның» номчукчуларынга, кыскаазы-биле таныштырар бодай-дыр мен.

Тибеттиң чырыткылыг XIV Далай-ламазын чогум-на баштай уктаан кижи — Россия Федерациязының Президентизиниң чанында Тыва Республиканың доктаамал төлээзи турган Иван Максимович Сувандии чүве. Кажан XIV Далай-лама Бурятиядан ээп келгеш, Москваның Ломоносов аттыг күрүне университединиң дыл болгаш төөгү факультеттериниң студентилери база сарыг шажын чүдүлгелиглер-биле ужуражырын илереткенде, Иван Максимович Москвада ажылдап, чурттап турар тываларга база ында өөренип турар тус-тус институттарда студентилерге чарлап, оларны чыын шыдаан кижи болгай.

Ынчан суббота хүнү турган. Эртенгиниң 9 шак үези, Далай-ламаның шак үези минута-биле хуваатынган кижи чораан. Оон-биле ужуражылга айыткан шагында эгелээр, а айыткан шагында доозар чурумнуг. Ону үдеп чоруур албанның кижилери шыңгыы чүрумнуг дээрзин Иван Максимович биске сагындырып-даа турган. Болуушкуннуң чугулазындан ийикпе, азы дарга-выстың сагындырыындан-на боор тывалар кымнарны-даа мурнай университетке чедип келгеш, айыткан олуттарывысты ээлепкен бис. Тываның, Калмыкияның, Бурятияның Москвада Президентиниң чанында турар доктаамал төлээзелериңге база университеттиң ректорунуң бирги оралакчызы, эртем доктору Ивановка үдеткен XIV Далай-лама бодунуң албанның кижилери-биле залга кирип кээрге, залга олурганнар бут кырынга туруп, адыш часкаашкыны-биле уткаан. Ол ужуражылгаларга чүгле сарыг шажынга чүдүлгелиглер эвес, а харын орус эштериң хөйү-биле келгенин эскерген мен.

Делегейде пептереңгей шажыннарның бирээзи — буддизм хөй-хөй чылдарда куду көрүүшкүннүң ужурундан кандыг-даа сайыралды албайн келген. Ол кымга-даа чажыт эвес болгай. Ынчалзадаа делегейниң кандыг-даа улуг-биче чурттарында демократияның ачы-дузазындан, сарыг шажын сайзыраң, делгем орукту алган.

Ыдыктыг Далай-ламаның Тывага аалдап чораанынга холбаштыр

Далай-ламаның Калмыкияга, Тывага, Бурятияга аянчоруу сарыг шажынны хөгжүдеринге, ол ышкаш үстүнде адаан республикалар-биле Чазак деннели-биле дорт харылзааны тударынга улуг рольдуг болганы чугаажок. Хүндүлүг башкының барык-ла 40 ажыг минута иштинде чугаазы солун-даа, ханы уткалыг-даа болган. Ужуражылганың арткан үезин айтырыг, харыы кылдыр планнаан турган. Ынчангаш айтырыглар аас-биле-даа, бижимел-биле-даа хөй-ле болган. Баштайгы «Горбачев болгаш Ельцинге хууда хамаарылганар кандыгыл» деп айтырыгга Хүндүлүг Далай-лама мынчаар харыылаан: «Делегейде улуг-даа, биче-даа чурттарда күрүне баштынчылары соңгудар-даа, халажыр-даа. А ол дээрге, ук чурттарның иштики херээ-дир. Горбачевка-даа, Ельцинге-даа боолум хүүмда хүндүлелдиг мен».

Сарыг шажын болгаш өске-даа чүдүлгелерге хамаарыштыр айтырыглар дыка хөй болган. Ынчалза-даа ол очулдурукчуларның дузазыбиле чаңгыс-даа айтырыг харыы чокка артпаан. Далай-ламаның чугаалап турарыбиле алырга, делегейниң улуг-даа, биче-даа чурттарының чоннары тус-тус чүдүлгелиг. А кандыг чүдүлге эң-не кол черни ээлеп турар деп дорт чугаалаары берге. Ол болдунмас-даа. Мооңбиле чергелештир бир чүдүлгени өскезинге удурланыштырып, аңаа удур сурдум шуут-ла бүзүредим — дээн.

ССРЭ-ниң цирк уран чүүлүнүң хоочуну Күнзеңмаа Оюннуң (Оскал-оолдуң) сактыышкынын маңаа киирейн. Ол хүндүлүг Далай-лама башкының сагыш-сеткилин дыка-ла өөрткенин эскерген мен. Хөректиң ужуру мындыг болган. 1957 чылда Индияның найысылалы Делиі хоорайга ССРЭ-ниң цирк артистериниң улуг көргүзүү концерт болган. Оон составынга ССРЭ-ниң улустуң артизи Владимир Оскал-оолга удурткан тыва цирк артистери уран-талантызын көргүскен. Ынчан чаа-ла 20 харлыг Тензин Гьяцо цирк артистериниң көргүзүүн кээп көрүп лораан. Оон атбажы ынчан кымга-даа билдинмес турган. Ам делегейде ат-сураа билдингир XIV Далай-лама болган. Улуг Башкыга база катап ужуражып, оон Тывага чедип чораанынга сагыш-сеткилиниң ханызындан өөрүп турарын илереткеш, Күнзеңмаа Оюн чараш чечектерни аңаа тудуп сунарга, Далай-лама башкы ону хүндүткел-биле хүлээп алгаш, каш катап мөгейип, өөрүшкүзүн илередирге, залга олурганнар бут кырынга туруп келгеш, адыш часкап байыр чедирип турганнар.

Далай-лама башкыны үдээринге киришкен тывалар хөй болган. Черле ынчаш Хүндүлүг Башкы-биле ужуражылгага 50 ажыг тывалар чыыллган болдувус. Чыглыг келгенивисти ажыглааш, чурукка тырттырып турдувус. Далай-лама Башкының кайы аэропорттан ужарын база-ла Иван Максимович Сувандиниден билип алган бис. «Шереметьево-2» аэропорттан ужар болган. Аэропортче хаптывыс. Делиже ужар самолеттуң ужарынга дээр ам-даа ийи шак арткан болду. Ынчалза-даа Далай-ламаның кайда саадап олурары база билдинмес. Ам база-ла Иван Максимович даргавыстан дуза диледивис. Далай-лама башкывыс депутаттар өрээлинде, Төөн чүктүң бир чурттунуң сарыг шажын удуртукчузу-биле чугаалажып олурар дээрзи билдинген. «Ломоносов аттыг университетке Силерге ужуражып турган тыва студентилер Силерни үдеп келген. Ынчаншаш оларны каш-ла минута иштинде хүлээп ап көрүңер» деп дилег бижиктиг Иван Максимовичини дамчыштыр Далай-лама башкыже чоруткан чүве. Үр-даа болбаанда ооң чөвүлекчизиниң бирээзи уткуп келди. Депутаттар өрээлинге кире бээривиске, Хүндүлүг башкы хүлүмзүрүп бисти уткуп келди. Москваның Пирогов аттыг эмчи институдунга ординатураның ийиги курузунуң дыңнакчызы Урана Амырдиевна Тыртый-оол ак-көк өңнүг кадакты Башкыже ийи холдап сунду. Далай-лама башкы кадакты хүлээп алгаш, ооң кырынга оң талакы холдарын үш удаа дегзип ыдыктааш, дедир Урана Тыртый-оолга эгидип берген. Урана Тыртый-оол черле дидим эмчи чорду «Тибетте сарыг шажын» деп Далай-ламаның бодунуң чуруун парлаан, сарыг өңнүг, Нобель шаңналының лауреады болган номунга аттан салып бээри-биле ук номну башкыже сунган. Башкының албанның кижилериниң бирээзи демир-үжүүн башкыже сунарга, ол оон ойталаан. Далай-лама башкы бодунуң демир-үжүү-биле ук номга англи дылга мынча деп бижээн: **«Буянныг, аас-кежиктиг-ле болуңарам!» Тензин Гьяцо. XIV Далай-лама деп биживээн.**

Бо чүүү чугаалап турарыл дээрге-ле ол чежемейниң-даа делегейде сарыг шажынның улуг кижизи болза, дыка-ла биче сеткилдиг-дир деп билген бис.

XIV Далай-ламага ат салдырып турган Урана Амырдиевна Тыртый-оол ийи чыл хуусаалыг ординатураны чедиишкиннинг дооскаш, төрээн Тывазында чедип келген. Ол ам Кызылдың № 1 поликлиниказында эмчилеп ажылдап турар.

Иван КЕЛИК-СЕҢГИ.

КЫРГАН КИЖЭЭ АЖААЛДА ХЕРЕК

Дайынның болгаш күш-ажылдың хоочуннарының Кызылда бажың-интернадында бо хүннерде 155 кырган ажаадыш-тежээдип чыдар. Ооң Улуг-Хем кожуунунуң Хайыракан суурунда салбырында 75 кижи бар.

Кызылда бажың-интернатта турар ынча кырганнарның 50-и шуут чыдар, шимчевес. Оларны 6 санитарка ийи поступа үстүп алгаш, дүн-хүн чок хайгаарап, ажаап-тежээп турар.

Аъш-чемден, ийик-хептен аңгыда кырганнарга бир чугула чүве — эм. Ай санында 3 миллион рубльге эмни саткаш, Хайыраканда салбырбиле үлежир. Баш аарыы памдадыр, хан базыышкыны бадырар, үстер, сөөк-даяк ыстааны чидирер, карак, кулакче дамдыладыр эмнер, чедүлге удур эм дээш херек эм-дом кайы хөй.

Бергедеп аараан кырган кижини республика эмнелгези албастай берген. Ынчангаш оларны боттары эмнеп, эм оттарны хайыдыргаш берип, эм дамдыладыр тургузугларны-даа (капельница) ажыглап турар. Ынчап кээрде үчүгле эмге безин чылда 40 хире миллион акшаны үндүрүп турар.

Бистиң корр.

Чарлаалдар бюрозу

БЕЛЕТКЕЛ КУРСТАРЫНЧЕ ЧАЛАП ТУР

Кызылдың күрүненің башкы институду 11 классты болгаш школа дооскан аныяктарны математика, физика база орус дыл болгаш литература талазы-биле дээди өөредилге черлеринге өөренип киреринің 5 ай хуусаалыг белеткел курстарынче чалап тур. Шилип алыышкын комиссиязы 1995 чылдың январь 9-10 хүннеринде эртенгиниң 9 шактан эгелеп, 202 дугаар аудиторияга ажылдаар.

5 айларда өөренириниң ниити өртээ 960000 рубль болур. Хууда кижилер азы районнарнын улус өөредилге килдистери өөредилге өртээн туда азы шилчидилге-биле төлеп болур. Агар саны: КХЭ «Салгал биче бүдүрүлге» р/с 609440 Тыва чээли комбанк МФО эргизи 264181 МФО чаазы 4394729 к/с 700161629.

«СЕЛЕНДЖА» деп магазин:

уруглар трикотажтарын, майкаларны, футболкаларны, уктар болгаш думчук аржыыл кылыгларын;

оолдарга 30-ден 38-ке чедир дугаарлыг школа костюмнерин;

уругларга 30-ден 34 дугаарга чедир трикотаж костюмнерни;

52-ден 58 дугаарга чедир херээжен рейтузаларны;

46-дан 50 дугаарга чедир херээжен чылыг панталоннарны;

аяктарны, рассадалар олуртур бичии саваларны;

эр, херээжен улустарның, уругларның механиктиг шактарын садып турар.

Магазиннин адрези: **Кызыл хоорай: Бухтуев кудумчузу, 1, «Аэрофлот агентствозу» деп автобус доктаар чер чаны. Магазин 9 шактан 17 шакка чедир ажылдап турар.**

ЧАЖЫДЫМ ДУГАЙЫНДА

1950 чылдың тос айда садыг-кооператив школазын дооскаш, Барыын-Хемчик райпозунга чеде берген мен. Кады өөренип дооскан кадайым-биле кады чеде бергеним ол. Баарымга райпо баштаар чери төп магазинни хүлээп алырын сүмелээш, дораан дужаал бижиди. Ам канчаар, кадайым-биле нелээ ажылдан киришкен мен. Райпо баштаар черинден чурттаар бажың айтырарымга: «Амдыызында бажың чок, түр када райпо конторазынга чурттап туруңар» диди. Конторага дүн чарын алгаш-ла, хүнзеди садыглаар турдувус. Бир-ле хүн садыглап турумда таныырым үн «Экин!» дидир. Көрүү бээримге, артист Лаптаң болду. Ооң-биле Кызылга өөренип тура-ла таныжып алган мен. Концерттерге баян-биле ырлар үдеп турда чеже көрбээн дээр. Садыг школазының директору Иван Доржу ону чалап эккелгеш, садыг сургуулупуң өөреникчилеринге ырлар-даа өөредип, концерт-даа тургустуруп турду. Алызында чазык, ээлдек, акым, дуңмам, эжим деп сөстерни бо-ла ажыглаар эш болгай. Ынчап артист Лаптаң-биле магазинге шоолуг чугаалашпаан бис, садып алыкчылар хөй, мээң чайым чок болган. «Бажың кайдал, оол, кадайланып алган хире-дир сен» диди.

— Бажың чок мен, түр када райпо конторазында хонуп тур бис—дидим.

Мен база бажың чок мен, оол. «Тоттурган бажыңга тос шак, аартыктаан бажыңга алды шак боон чор бис — деп, баштактаны аарак баянын чүктевишаан үнүп бар чоруй: —Кежээликтей чеде бээр мен, хөөрежир бис —диди.

Кежээликтей райпо конторазы шөлээн апарганда артист Лаптаң баянын чүктеишаан, база аныяк, чараш, чазык-чаагай чаңныг кадайы Доржу-Хандаа-биле чедип келдилер. Аная аяк шайны аартап, эрткен-барган чурттаргавысты, амгы амыдыралывысты ээлэн чугаалашкан бис. Кадайы база-ла чугаакыр, чазык, бистиң чугаавысты өнедиин, чамдыкта хөктүг кылдыр согажылап каап, каткы үндүргүлеп турду. Ынчан артистиң кадайынче көргеш, баштактаны аарак.

Бо мээң агайым Шекпээр чурттуг Ооржактар уруу болгай, оол, Хемчик күдээзи кижи болдур мен ийин —дээш, — Сээнин кайы чурттугул, оол, мырыңай-ла чаа өглеген хире улус-ла-дыр силер — дили.

— Эрзин чурттуг уруг чүве бо — дидим.

— Хаа! Эрзин чурттуг болганда моолдаары суг салбаа чүве-ле ыйнаан дээш —баянынга кончуг аяаар «Бай-Моол» деп ырының аялгазын тыртып олурду. Ооң соонда мен артист Лаптаңдан, театрдан канчап үне бергенин каксы айтырдым.

— Элдеп чүве, ам артистериң барык хөй кезиин тарадыпкан, та чүге аартыктап турар чүве ийик. Үстүү черлериң айтыышкыны ындыг болду ыйнаан. Мен ам мында огулуг ажыл-даа чок, районнуң культура килдизинде хамааржып, баянистээн кижи боон чоруп турар-ладыр мен. Бажың-балгат айтырыы дээш райкомга, райсоветке-даа четкен мен, чок дээрден өске харыызы чок боор улус-тур.

Ынчаар чугаалажып дооштувус, артист Лаптаң баянын элээн дыңзыг үнге тырта берди. Райпо конторазының чоогунга чурттап турган 5-6 хире садыг ажылдакчылары орус уруглар баян үнү дыңнап кааш, контораже сөктүп кирип келгеш, «Клубка барып ойнап берип көрүңерем, танцылаксан тур бис, акый» — деп салдынмайн бардылар. Кудумчуну өрү Лаптаңны үглеп алгаш, ооң баянга тыткан ырызы «Ой цветет калина» деп ырыны ырлажып өскей бердилер.

Мен ынчап тура Кызыл-Мажалыктан ээнзирээн, терек, куу казанак бажың тып алгаш, ону септеп арыглааш, чурттай бердим. Оон артист Лаптаң кады чурттап көрээли дээрге чөпшээрештим, көжүп келдилер. Дүъш үезинде клубче чоруткаш, орай чаныр кээрлер. Аныяктар танцыладып, концерт белеткежип турган боорлар чораан. Бир кежээ Лаптаң арай уяны кончуг, баяны-биле үдевишаан мынчаар ырлап орду:

Бедик Буура чок-ла болза
Менги булут кайын көстүр,
Белдир-Кежиг чок-ла болза
Мен-даа хөөкүй кайыын
кээр мен.

Ону дыңнааш, кадайы Доржу-Хандаа хоюг, кыңгыраан үнү-биле мынчаар бадырды:

Бай-ла-Тайга чок-ла болза
Маңган хөртүк кайын
көстүр
Барыын-Хемчик чок-ла
болза
Баштак Ханды кайыын
келир.

Артист өг-бүле-биле ынчаар хөглүг чурттап эгеледи-вис. Лаптаң бир кежээ-ле клуб чоруткаш, орай кежээ кадайы-биле баянын дөрт башка тудуп алган кирип келдилер. Лаптаңның муңгарааны-даа -аажок «Хайыраан баяным, он чыл ажыр эдилеп келген чүвем болгай. Чүнүң-биле амыдыраар мен ам» деп муңгарап олур.

— Катап эптеп, хырбалап болбас бе? — дидим.

— Болуруп болур, шевер мастер кижи херек, эки хырба база херек — диди.

— Ыяш хырбалаар парын сарыг хырба мээң садыымда бар, бээр мен. Шевер мастер кижи тыпты-ла бээр ыйнаан — дээримге, арны чырып, чугаазы үнүп келди. Баянның үрелген чылдагааны клубтан чаныр олурда ээирик кижи таваржып кээрге, оон чайлаар дээш оңгарже чуглуп киргеш, буза базып алган.

Барык-ла 45 чыл мурнунда аныяк садыгжы өг-булелиг барыын кожуунуң төвүнге ажылдап эгелеп турган, культураның алдарлыг ажылдакчызы, артист, композитор Александр Лаптанның өг-булези-биле ынчаар түр када чурттадывыс.

Виктор САГААН-ООЛ.

МЭЭҢ АВАМ

Мээн хөөкүй авам ол чазын мөчээн чүве. Ынчан аалдар кыштагларындан чаа-ла чазаглап көжүп турган үези ол. Кады кыштаан кожавыс чазаглап көжер дей берген. Чуртка калыр эвес, канчаар боор, ачам-биле бис база кызын шимченипкен бис. Ол шагда ачамның чазаглап, күзеглеп хонар чурту Курттуг-Даш-ла болгай.

Курттуг-Даштың чыланнары ачам сугнуң өөнге союп четкилеп кээрлер. Олар орун хозунга, чыышкын, аптаралар хозунга чыткылаар чүве. Улус оларны үидүр сүрер азы согар дээрге, ачам бербес-даа турган.

Авам хөөкүй мөчүп турда мээң харым он үш турган. Менден биче беш харлыг оол, үш харлыг кыс уруг ачамның чанынга артын калган. Өгнү бусчуп, тергеге салчын бээримге, ачам аъдын тергелээш, ийи бичии уругларын эдерткеш чорупкан. Мен инек, хоюмну холуй сүргеш, Курттуг-Даш кайы сен дээш базыпкан мен.

Кызыл-Тайга бели хорум-даштыг боордан башка копчуг делгем хову дег чер-ле болгай. Ында чапты берген сарыг чечектерни таваар сүзүп, оттаан тогдуктарны шынаадан көөрге, ак-айыраңна чүве, оолдары часты берген, аваларынга чедип чадап, тактаңнадыр шошкуй каап чоргулаары илдең.

Ээх, чаагайын чүү дээрил аац, чайгы шагны. Кызыл-Тайга белиниң изиг тыныжы Чес-Булуң суунуң серии эзини-биле каккылашкаш, чымчак салгынче шилчип, сөөкдаякты сергедир суйбан турар үениң келгени ол-дур ийин. Хөл-Өөжүнүң шенектели бергениниң дужунда хорум-даш-даа чок, хола-хараганы-даа ховар ыйылак бар. Ону ол кавының аалдары Чымчак-Бел дижир.

Каш-ла хонук бурунгаар мээң хөөкүй авамны ында аппарын орнукшутканывыс кай. Эрткен хүннерде хой кадарын чораан авамның чевээнге баарымга, чүгле суук кара чажы-биле ындакайда чүк бударай берген сөөктери чыдар чоржук. Копчуун көрүнер даан, ол шагда кижи ажаары ындыг турган ышкажыл. Амгы үе ышкаш турган болза «Моон адаанда авам чыдар» деп чүвени медереп, суургазынга сөгүрүп, тейлеп-даа аарла ыйнаан. Кыжын чаа-ла хеймер дуңмамны хойнунга олуртуп алгаш чассыдарга, оозу авазының чанагаш төжүнде эмиглерин суйбан органы, авам мээң бажымны суйбай туткаш: «Оглум өзе берген, эржигеш апарган» деп чугааланып органын сактып кээримге, хаайым ажый берген.

Бөкпек-бөкпек кылдыр мөөңнежип, чыдары чыткан, турары турган, суг кыдыында девээлээн кодан хоюмнуң аразы-биле кылаштап эрткеш, өөштү куду шулурткайндыр ырлап бады келген Сүт-Хөлдүн көрүнчүк дег, чайыннаалып чыдар арыг кылаң кара суунга чупуп, сеткилим хандыр пактап-пактап алгаш, «авам күжүр чок-даа болза, төрээн черимни авазынып, аа сүдүнүң орнунга арыг суун ижип чоруур апарганым ол ыйнаан», ындыг бодал сагыжымны доюлдура каапты.

Изиг хүнде, суг кыдыында даш кырынга сандайландыр олурупкаш, соок сугга буттарымны булгап каап орарымга, тааланчыын түү дээр боор. «Өлү берген өлен сиген катап үнүп келир эвес». Ол ырының аялгазын сыгырып ырлай бергенимни эскерип кааш, «Чер черинге чааскаан чораш дыка сарыннаалып ырлап болбас, чер-черинге хой кадарын чораш, черге удуп база болбас» дээн ачамның чагыын сактып келгеш, ырлаарымны соксап кагдым.

Көрүп орарымга девээлээн хойлар аразында чалгыннарын далбаш кылгаш, ужа-даа албас, дуруяа оглу асканайнын, майтаңнадыр кылаштап тур. Барып тудуп аар дээримге, карактарын шимгеш чыдыпкан. Аазындан канчап чарылган ирги күжүр, кым-бир төтчеглекчи таварышкаш, даяладып каапчык ирги бе» — дээн бодалым сагыжымны өрүмнеп, топтап көрүп тур мен. «Боок хөөкүйну, даваннарының бирээзи сыныг ышкажыл, артында-ла дөнмээнден сыпган». Ынчаар чугааланы каапкаш, самдар хөйлеңмнің чениниң аксында, дытпарланы берген удазынпарын үзе тырткылаш, эптеп оруп чаткыыштааш, шарын кагдым. «Ыравас эвес сен бе, каш хопуктан кээп көөр мен, тутчу берген болза, чазын кааптар мен, түреңги куш оглу».

Улуг дүъш четкен. Изиг хүнде ногаан баштыг маастарның шуугаары дам бар клуб чоруткаш, орай кежээ кадайы-биле баянын дөрт башка тудуп алган кирип келдилер. Лаптаңның муңгарааны-даа -аажок «Хайыраан баяным, он чыл ажыр эдилеп келген чүвем болгай. Чүнүң-биле амыдыраар мен ам» деп муңгарап олур.

— Катап эптеп, хырбалап болбас бе? — дидим.

— Болуруп болур, шевер мастер кижи херек, эки хырба база херек — диди.

— Ыяш хырбалаар парын сарыг хырба мээң садыымда бар, бээр мен. Шевер мастер кижи тыпты-ла бээр ыйнаан — дээримге, арны чырып, чугаазы үнүп келди. Баянның үрелген чылдагааны клубтан чаныр олурда ээирик кижи таваржып кээрге, оон чайлаар дээш оңгарже чуглуп киргеш, буза базып алган.

Барык-ла 45 чыл мурнунда аныяк садыгжы өг-булелиг барыын кожуунуң төвүнге ажылдап эгелеп турган, культураның алдарлыг ажылдакчызы, артист, композитор Александр Лаптанның өг-булези-биле ынчаар түр када чурттадывыс.

Виктор САГААН-ООЛ.

Монгуш ӨЛЧЕЙ-ООЛ

ЭРТКЕН БОЛГАШ ЧАА ЧЫЛЫМ

Эрткен чылым — төөгүнүн
Эрегеге немс бооп шилчий
берген.
Ынчалза-даа тайбың хүннер,
Ыржым дүннер чуртум сенээ
хевээр турду.
Чазак черниң ачызы деп,
Чаагай бодал
идегелим бадыткап каан.
Демниг, күштүг улуг чонум
Демиселин манаа база хандыр
билдим.
Делегейде кемчок дирткен
Ол-бо диптер булуннарын
базымчалап,
Дедир төрээн калчаа күштер
Отка-көске чыгап,
дүлүп — канчанмады?
Оран кыры чежемейниң
Оожургал чок,
каразынчыг,
дүшкүүрлүг бол,
Эрги чылым — аас-кежиин
Эптеретпээн,
амыр-дыжым үревээн сен:
Эдээм астып, берзенипкеш,
Эптиг-демниг улуг чонум
аразынга,
Ажыл-ижим, үнүм-биле
Аарны —
аар деп бергезиннээн
ужурум ол.
Моорлап келген Чаа чылым —
Бодаралдыг,
тайбын чаагай артарынны,
Узуткакчы өрттүн эвес,
Уран иштин Чылы боорун
күзээр-дир мен.

МЭЭҢ АВАМ

Мээн хөөкүй авам ол чазын мөчээн чүве. Ынчан аалдар кыштагларындан чаа-ла чазаглап көжүп турган үези ол. Кады кыштаан кожавыс чазаглап көжер дей берген. Чуртка калыр эвес, канчаар боор, ачам-биле бис база кызын шимченипкен бис. Ол шагда ачамның чазаглап, күзеглеп хонар чурту Курттуг-Даш-ла болгай.

Курттуг-Даштың чыланнары ачам сугнуң өөнге союп четкилеп кээрлер. Олар орун хозунга, чыышкын, аптаралар хозунга чыткылаар чүве. Улус оларны үидүр сүрер азы согар дээрге, ачам бербес-даа турган.

Авам хөөкүй мөчүп турда мээң харым он үш турган. Менден биче беш харлыг оол, үш харлыг кыс уруг ачамның чанынга артын калган. Өгнү бусчуп, тергеге салчын бээримге, ачам аъдын тергелээш, ийи бичии уругларын эдерткеш чорупкан. Мен инек, хоюмну холуй сүргеш, Курттуг-Даш кайы сен дээш базыпкан мен.

Кызыл-Тайга бели хорум-даштыг боордан башка копчуг делгем хову дег чер-ле болгай. Ында чапты берген сарыг чечектерни таваар сүзүп, оттаан тогдуктарны шынаадан көөрге, ак-айыраңна чүве, оолдары часты берген, аваларынга чедип чадап, тактаңнадыр шошкуй каап чоргулаары илдең.

Ээх, чаагайын чүү дээрил аац, чайгы шагны. Кызыл-Тайга белиниң изиг тыныжы Чес-Булуң суунуң серии эзини-биле каккылашкаш, чымчак салгынче шилчип, сөөкдаякты сергедир суйбан турар үениң келгени ол-дур ийин. Хөл-Өөжүнүң шенектели бергениниң дужунда хорум-даш-даа чок, хола-хараганы-даа ховар ыйылак бар. Ону ол кавының аалдары Чымчак-Бел дижир.

Каш-ла хонук бурунгаар мээң хөөкүй авамны ында аппарын орнукшутканывыс кай. Эрткен хүннерде хой кадарын чораан авамның чевээнге баарымга, чүгле суук кара чажы-биле ындакайда чүк бударай берген сөөктери чыдар чоржук. Копчуун көрүнер даан, ол шагда кижи ажаары ындыг турган ышкажыл. Амгы үе ышкаш турган болза «Моон адаанда авам чыдар» деп чүвени медереп, суургазынга сөгүрүп, тейлеп-даа аарла ыйнаан. Кыжын чаа-ла хеймер дуңмамны хойнунга олуртуп алгаш чассыдарга, оозу авазының чанагаш төжүнде эмиглерин суйбан органы, авам мээң бажымны суйбай туткаш: «Оглум өзе берген, эржигеш апарган» деп чугааланып органын сактып кээримге, хаайым ажый берген.

Бөкпек-бөкпек кылдыр мөөңнежип, чыдары чыткан, турары турган, суг кыдыында девээлээн кодан хоюмнуң аразы-биле кылаштап эрткеш, өөштү куду шулурткайндыр ырлап бады келген Сүт-Хөлдүн көрүнчүк дег, чайыннаалып чыдар арыг кылаң кара суунга чупуп, сеткилим хандыр пактап-пактап алгаш, «авам күжүр чок-даа болза, төрээн черимни авазынып, аа сүдүнүң орнунга арыг суун ижип чоруур апарганым ол ыйнаан», ындыг бодал сагыжымны доюлдура каапты.

Изиг хүнде, суг кыдыында даш кырынга сандайландыр олурупкаш, соок сугга буттарымны булгап каап орарымга, тааланчыын түү дээр боор. «Өлү берген өлен сиген катап үнүп келир эвес». Ол ырының аялгазын сыгырып ырлай бергенимни эскерип кааш, «Чер черинге чааскаан чораш дыка сарыннаалып ырлап болбас, чер-черинге хой кадарын чораш, черге удуп база болбас» дээн ачамның чагыын сактып келгеш, ырлаарымны соксап кагдым.

Көрүп орарымга девээлээн хойлар аразында чалгыннарын далбаш кылгаш, ужа-даа албас, дуруяа оглу асканайнын, майтаңнадыр кылаштап тур. Барып тудуп аар дээримге, карактарын шимгеш чыдыпкан. Аазындан канчап чарылган ирги күжүр, кым-бир төтчеглекчи таварышкаш, даяладып каапчык ирги бе» — дээн бодалым сагыжымны өрүмнеп, топтап көрүп тур мен. «Боок хөөкүйну, даваннарының бирээзи сыныг ышкажыл, артында-ла дөнмээнден сыпган». Ынчаар чугааланы каапкаш, самдар хөйлеңмнің чениниң аксында, дытпарланы берген удазынпарын үзе тырткылаш, эптеп оруп чаткыыштааш, шарын кагдым. «Ыравас эвес сен бе, каш хопуктан кээп көөр мен, тутчу берген болза, чазын кааптар мен, түреңги куш оглу».

Улуг дүъш четкен. Изиг хүнде ногаан баштыг маастарның шуугаары дам бар

Кызыл хоорай, Красноармейская, 100. Индекс 667000

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505

Тургузукчулары: ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ ЧАЗАА БОЛГАШ СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор В. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторунуң оралакчызы), А. Б. Монгуш, М. М. Саая (кол редакторунуң оралакчызы), Н. С. Эргеп, (харыысалгалыг секретарь).

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр чер — 3-34-26; кол редакторунуң оралакчылары — 3-33-91; 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары — 3-45-93.

КИЛДИСТЕР: өнитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-36-82, 3-34-57; культура, өөредилге болгаш чогаал — 3-39-15, медээлер болгаш спорт — 3-37-11; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23; үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейи оргаңда — 3-57-92, 3-14-94; бухгалтерия 3-41-16.

Солун Россия Федерациязының Парлаалга болгаш массалыг информация чепсектериниң галазы-биле хоойлужудулгазының сагылдазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинде бүрүткеттинген.

Бүрүткеттинген дугаары — Т-00007

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыысалгалыг.

Тыва Республиканың Парлаалга болгаш информация галазы-биле Күрүне комитединиң типографиязы: Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко кудумчузу, бажын № 1.

Солун неделяда 5 катап үнер. Хемчээль 2 парлаалга амазы. Тиражы — 15460. Индекс 54240. Чагыг № 35 35—272.